

VADARTHA SAMGRAHA

(VAD-SUDHAKAR, LAGHU-VIBHAKTI ARTHA NIRNAYA
AND SHABDA-BODHA PRAKASHIKA)

(Third Part)

EDITED BY
MAHADEVA GANGADHAR BAKRE

Registered under the Copyright Act

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

v. s 1971.

A. D. 1915

PRICE RE 0-8-0

वादाथसंग्रहः

वादसुधाकरः, लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः, शाब्दबोधप्रकाशिका च

(तृतीयो भागः)

वाक्रेहत्पुपाह्वगङ्गाधरभट्टसुतमहादेवशर्मणा
संशोधितः ।

मुम्बय्यां

फोर्टे सर्कलारुये प्रविभागोऽष्टमसख्याके सासूनभवने
'मणिलाले इच्छाराम देसाई' इत्यनेन स्वीये 'गुजराती'
मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रकाशितः ।

विक्रमसंवत् १९७१.

ख्रिस्ताब्दः १९१५.

मूल्यमष्टावाणकाः ।

वादार्थसंग्रहः ।

(तृतीयो भागः)

श्रीकृष्णाचार्यविरचितः

वादसुधाकरः १०

शाब्दे ब्रह्मणि निष्णात. परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
इति वात्सल्यवान् विभ्रत्तदूपं पातु माधव. ॥ १ ॥
कोलाहलोऽत्र कुधियां न प्रत्यूहो विवेकिनाम् ॥
कलिदोषो रमानाथदासमीष्टे न वीक्षितुम् ॥ २ ॥

आख्यातार्थधात्वर्थनिर्णयः ।

आख्यातस्य कृतौ शक्तिर्न तु कर्तरि कृत्याश्रयत्वमेव हि कर्तृत्वं, तच्च कृतिरूपमित्यनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिति तार्किकाः । नचैवं रथो गच्छतीत्यादावचेतने रथे कृतेर्वाधादाश्रयत्वादौ लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकगौरवेण साम्यमिति वाच्यम् । अतिरिक्तशक्तिरूपनापेक्षया कन्धगायां शम्यसंवन्यरूपलक्षणाया गौरवाभावात् । ननु लक्षणाश्रयणे कथं वर्तमानत्वादीनामन्वयः युगपद्वृत्तिद्वयाऽनभ्युपगमादिति चेन्न । शक्ततावच्छेदकलक्षकतावच्छेदकयोर्भेदात् । लट्वेन हि वर्तमानत्वे शक्तिः । लकारत्वेन लक्षणेति । अत एव सरुदुच्चरित इति न्यायात्कथं कृतिवर्तमानत्वयोर्युगपद्बोध इत्यपि नाशङ्क्यम् । लकारत्वलट्वरूपशक्ततावच्छेदकभेदान् । ननु तथापि लक्षणाज्ञानजन्याश्रयत्वाद्युपस्थितेः पृथक् हेतुत्वकल्पने गौरवमिति चेन्न, तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतया लक्षणाज्ञानस्य पृथग्येतुत्वाऽभावात् । घटपदात्समवायेनाकाशस्मरणे तच्छब्दबोधवारणाय वृत्तिज्ञानोति विशेषणम् ।

अथैवमनुकूलत्वादीनां संसर्गाणां शाब्दबोधविषयत्वं दुर्लभमिति चेन्न, घटपदाद्युपस्थितस्य घटत्वस्य विशिष्यतयाऽन्वयवारणाय तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मप्रकारकतद्विशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्योऽ-

स्थितहेतुत्वावश्यकतया संसर्गस्य तत्रप्रकारत्वाभावेनादोषान् । स
तत्र, वृत्त्यनुपस्थितस्यापि संसर्गस्य शाब्दबोधविषयत्वे राजपुरुष इत्य
यावत्संबन्धमानापत्तिः जन्यजनकभावादेरपि संभवादिति चेन्न, तावत्
नियामकत्वात् ।

अत्रेदमवधेयम्-आरयातस्य कर्तृवाचकत्वाभावे पच्यते तण्डुलेनेत्-
'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यतिदेशात्कर्मणि द्वितीयापत्तिः । वैशङ्क
णानां तु लिङ्गवाशिष्यङिति द्विलकारफाल इत्यनुवृत्तेर्लकारवाच्यः क
कर्मवदित्यर्थान्नातिप्रसङ्गः । भावे लकारे च लकारेण कर्तुरनुपस्थिते । स
मेत्तच्च्यं कुमूलेनेत्यत्रापि कर्मवत्कर्मणेति कर्मवद्भावे (भावे) प्रत्ययाना
त्तिः । अस्मन्मते च लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद्भावात्कृति कर्तुः कर्मवत्त्वा
भावेनोक्तदोषभावः । नच लकारवाच्यकृत्याश्रयः कर्ता कर्मवदित्यर्थान्नि
स्ताः शङ्क्यः लकारस्य तत्र विहित्याश्रयत्ववाचकत्वेन कृतिवाचकत्वा-
भावान्, तदाश्रयत्वस्याप्यसंभवाच्च । नच लकारार्थसंरयाश्रयः कर्मकर्ता
कर्मवदित्यर्थ इति वान्यम्, पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ लकारेण संख्याया
अनुपस्थित्या कर्मवद्भावानापत्तेः । अत एव लकारार्थकर्तृत्वाश्रयः कर्ता
कर्मवदित्यर्थेऽप्यत्र न निर्वाहः वाचनिकातिरिक्तवचनारम्भस्यैव गुरुत्वान् ।

किंच लक्षणायाः शक्यानुसंधानपूर्वकत्वाल्लक्षणायां लाघवं निर्युक्ति-
कमेव । अत एव निपादस्थपति याजयेदित्यत्र निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति
कर्मधारयो न तु निपादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषः पूर्वपदे लक्षणाप्रसङ्गा-
दिति सकलसिद्धान्तः । अत एव राजपुरोहितौ स्वाराज्यकामौ यजेयाता-
मित्यत्र राजा च पुरोहितश्चेति द्वन्द्वो नतु राज्ञः पुरोहिताविति तत्पुरु-
षो लक्षणाप्रसङ्गादिति सर्वसिद्धान्तः । अत एवोद्दिदा यजेत पशुकाम
इत्यत्रोद्दिच्छब्दः कर्मनामधेयमुद्दिच्छब्देन यनित्रादिकं गृहीत्वोद्दिष्टता
यागेनेत्यर्थाश्रयणे तु मत्पर्यलक्षणापत्तिरिति उद्दिदधिकरणं संगच्छते ।

वस्तुतस्तु फलन्यापारयोरुभयोर्भातुलभ्यत्वाद्दण्डशक्तिरूपमाश्रयत्वमे-
वारयातशक्यतावच्छेदकमिति न गौरवसंभावना । तार्किकपरिभाषया य-
त्नत्वस्यैव शाब्दिकपरिभाषया आश्रयत्वस्याप्यतिरिक्तत्वे बाधकाभावात् ।
कुमारीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये कौमारादीना-
मपि जातित्वमभ्युपगच्छतां भाष्यकारादीनां नित्यैव जातिरिति निय-
मात् । अत एव दीधितिकृताऽपि सिद्धान्तलक्षणेऽधिकरणत्वादीनामतिरि-

कृत्वं स्वीकृतं तस्य हि अधिकरणस्वरूपत्वे आधेयस्वरूपत्वे वा परस्परा-
संयुक्तघटभूतलसत्त्वेऽपीदानीं भूतलं घटवदिति प्रत्ययप्रसङ्ग इति विस्तर-
स्तत्रैव । किंचाश्रयत्वं नित्यमेवास्तु उत्पादविनाशव्यवहारस्तु निरूपितत्वा-
द्युत्पत्त्यादिकमादायैवास्तु वायुत्वरूपयोः समवायस्यैकत्वेऽपि रूपनिरू-
पितत्वाभावेन वायौ रूपवत्ताप्रतीत्यभाववत् ।

किंच लकारस्य यन्नार्थत्वे पचन्तं चैत्रं पश्येत्यादावपि यन्नमात्रबोधा-
पत्तिः । तथाचानन्वयः । नहि तत्र यत्नस्याश्रयतासंबन्धेनान्वयः संभवति
नामार्थयोरभेद इति नियमात् । नच तत्र शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः
शक्त्या स्थानिनामेव तार्किकमते वाचकत्वात् स्थान्यर्थेन निराका-
ङ्क्षतया 'कर्तरि कृन्' इत्यस्य तत्रानुपस्थितेः । अन्यथा पच्यमान इत्य-
त्रापि तदापत्तेः । अथ पचन्तमित्यादौ लकारस्य कर्तरि लक्षणेति
चेत्सत्यं, पाकपदादीनां तद्वति लक्षणया पाको देवदत्त इत्यादेरप्यापत्तेः ।
किंच लाक्षणिकं नानुभावकं लाक्षणिकार्थस्य बोधे पदान्तरसमभि-
व्याहारः कारणमिति तार्किकसिद्धान्तात्स्वादिसमाभिव्याहारस्य तादृ-
शबोधं प्रति हेतुत्वकल्पने पचमानः पच्यमान इत्यनयोर्वैलक्षण्यानापत्तिः
यत्तु किं करोतीत्यत्र किंविषयको यत्न इत्येवं यत्नार्थककरोतिना प्रभे
पचतीत्युत्तरदर्शनादाख्यातस्य यत्नार्थत्वमिति, तत्र कृञो यत्नार्थत्वे
यतिवदकर्मकत्वापत्तेः । किंच यत्नमात्रार्थत्वे क्रियते घट. स्वयमेवेत्यादौ
कर्मवद्भावात्तापत्तौ यगाद्यनापत्तेः । कर्मवस्थायां या क्रिया सा कर्मव-
स्थायां चेत्तदैव 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यस्य प्रवृत्तेः । कृत्तिश्च न
घटादिनिष्ठा । प्रभवाक्ये यत्नविशिष्टे जिज्ञासितसंबन्धे उत्तरे त्वाश्रय-
त्वादिविशिष्ट इति वैषम्यात् । एतेन पचति पाकं करोतीति यत्नार्थ-
ककरोतिना विवरणादाख्यातस्य यत्नोऽर्थ इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या कृञो
यत्नार्थत्वाभावात् ।

किंचाचेतने स्वरसतः कर्तृपदप्रयोगाभावात्कृञो यत्नार्थत्वमित्येव
भवतामाग्रहः स चापार्थः । वीजादिनाऽङ्कुरः कृतो रथो गमनं करोती-
त्यचेतनेऽपि कृञः प्रयोगात् । अत एव भवतामचेतने कर्तृपदप्रयोगः । अत-
एव पचतीत्युक्ते कः किंजातीय इति कर्तृविषयकप्रभानुभवः सार्वज-
नीनः । किंच लः कर्मणि चेत्ति सूत्रे कर्तृशब्दस्य कर्तृत्वपरतया कर्तृत्वं
कृत्तिरेवेति तद्विरोधपरिहारे कर्तरि कृदित्यत्रापि कृत्यर्थत्वापत्तेः । तत एव
कर्तरित्यस्यानुवृत्तेः शब्दाधिकाराश्रयणेऽपि क्लेश एव ।

अथ तत्र नामार्थयोरभेद इति नियमान् कर्तृवाचित्वमिति चेत्
 पचन् चैत्र इत्यादावपि लकारस्य कर्तृवाचकत्वापत्तिः । अभेदाद्योभ-
 यत्र तुल्यत्वान् । कीदृशोऽग्रनिधयः नामार्थयोरभेद एवेति अभेदो नामा-
 र्थयोरैव वेति । आग्ने राशः सुतस्य धनमित्यादौ व्यभिचारः, द्वितीये
 तु सौकं पचतीत्यत्र । ननु नामार्थवात्पर्ययोर्नामार्थयोश्च साक्षाद्भेदान्वयो
 नैःयेत्र नियमः । राशः सुतस्येत्यादौ विभक्त्यर्थसंबन्धद्वारान्वयो न
 स्यात् राजपुरुष इत्यत्र तु राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणयाऽभेद
 एव । प्राप्नोदकादावप्युदकपदस्योदककर्तृकरात्रिकर्मणि लक्षणा । उपकु-
 म्भमित्यादौ कुम्भादिपदस्य कुम्भादिसमीपादौ, ध्वजरादिरावित्यादौ तु
 द्वयोरपि प्रधानत्वेन परस्परं संबन्धाभावान् । एवं तर्हि पचतिरूपमि-
 त्यादावुक्तव्युत्पत्तिबलादेव कर्वाथोऽस्तु । नच तत्र नाम्नः समुदायस्यार्थ
 एव नास्तीति शङ्क्यम्, पाचक इत्यादावपि तन्मते समुदायार्थविरहान् ।
 तस्मान्नामजन्यरोधविषयत्वमेव नामार्थत्वम् ।

किंच कर्तुरवाच्यत्वे पचति चैत्र इत्यादौ कर्तुरनभिधानात्तृती-
 यापत्तिः । अथायमाशयः—अभिहितसंख्याके कर्त्वरि तृतीया । तद्यथा
 कर्तृकरणयोर्द्व्येक्योरित्यादीनामेकवाक्यनयाऽनभिहितं कर्तृगतैकत्वे इत्यर्थ
 इति चेदेवं तर्हि 'कृष्णस्या व्रीहयः' इत्यत्र कर्मकर्तारि कर्तृसंख्याभिधाना-
 भावात्तृतीयापत्तिः । पाचको देवदत्त इत्यादौ कृत्तद्वितसमासेषु संख्या-
 मिधानाभावेनागतेः ।

नन्वनभिहितं कर्तृत्वे इत्यर्थोऽस्तु अस्ति च पाचक इत्यादावपि विशेष-
 णतया कृतेरभिधानमिति चेन्न । कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कृतेरभिहितत्वेन
 कर्त्वरि पप्रथनापत्तेः । तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ तण्डुलपदात्तृतीया-
 पत्तेः तत्रापि कृतेरनभिधानात् । सिद्धान्ते तु कर्तुरभिहितत्वात्तत्र प्रथम-
 किंच धातुनैव कृतेरभिधानात् देवदत्तेन त्रियत् इत्यत्र तृतीयानापत्तिः ।

आश्रयत्वं तृतीयार्थं इति तु दुर्बलमनुशासनाभावात् । नन्वारया-
 तस्याश्रयार्थत्वं वीजाभावः देवदत्तादंराधेयतया पाकादावन्वयसंभवा-
 दिति, चेन्न । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा
 तण्डुलः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तेः । कर्मतासंबन्धेन तण्डुलस्य पाकेऽन्वय-
 संभवान् । किंचाल्यातस्य कर्तृवाचित्वाभावे पचति चैत्र इत्यादावनुभ-
 सिद्धस्य सामानाधिकरण्यान्यस्यानुपपत्तिः । ततश्च पचन्ति चैत्र इति प्रयो -

गप्रसङ्गः । अस्मन्मते त्वभेदान्यथानुपपत्त्या न्यायसिद्धं समान-
वचनकत्वम् । .

अथ चैत्रादिगतसंख्याभिधायित्वमेव चैत्रादिसामानाधिकरण्यमिति
चेदेतन्मते संख्यायाः कुत्रान्वय इत्यत्रैव नियामकाभावः । अत्राहुः—
भावनान्वयिनि संख्यान्वयः भावनान्वययोग्यश्चेतराविशेषणीभूतप्रथ-
मान्तपदोपस्थाप्यः चन्द्र इव मुखानि दृश्यन्त इत्यत्रैवार्थसादृश्यस्य विशे-
पणे चन्द्रे संख्यान्वयवारणाय इतरविशेषणेति । भावना च संख्याकाला-
तिरिक्तप्रत्ययार्थ इति । अथ कथं न पचति चैत्र इत्यत्र भावना(न)न्व-
यिनि पाकानुकूलकृत्यभाववति चैत्रे संख्यान्वय इति चेन्न । भावनान्वय-
योग्यताया एव विवक्षितत्वात् । अत एव भावनान्वययोग्यश्चेत्युक्तम् ।
परे तु परंपरया भावनान्वयमूरीचकः ।

अत्र वदन्ति । भावनान्वयिनि संख्यान्वये पचेतेत्यत्रेष्टसाधनत्वान्वि-
तपाके संख्यान्वयापत्तिः इष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेन विज्ञेपणे तु तदेव
गौरवम् । यत्तूक्तनियमस्वीकारे लाघवमेव वीजम् । तथाहि भावनान्वययो-
धायाऽपरपदार्थचैत्राद्युपस्थितिकल्पनमावश्यकम् । तथाच तत्र संख्यान्वय-
स्वीकारे पदार्थान्तरोपस्थित्यकल्पनप्रयुक्तलाघवमद्भुण्णमेवेति चेन्न । शा-
ब्दिकमते भावनाया आख्यातवाच्यत्वाभावात् । आख्यातार्थे आश्रये
संख्यान्वयस्वीकारे पदान्तराऽननुसंधानेन लाघवान् । तथाच संख्या-
बोधं प्रत्याख्यातजन्याश्रयोपस्थितेहेतुत्वं बोध्यम् । एतेन युष्मदादि-
सामानाधिकरणे इत्यस्य युष्मदर्थगतसंख्याभिधायिनीत्यव्यर्थोऽपास्तः ।
संख्यान्वयस्यानिश्चयात् । अतित्वं भवतीत्यत्रापि मध्यमत्वापत्तेश्च त्वच्छ-
दस्यैव त्वत्कर्मकातिक्रमणकर्तारि लक्षणया युष्मदर्थ एव संख्यान्वयात्
इत्यलम् ।

आख्यातस्थले क्रियाविशेष्यकः शाब्दबोधः प्रथमान्तविशेष्यकः शा-
ब्दबोधो वा । अत्राहुः—पश्य मृगो भावतीत्यत्र प्रधानदर्शनक्रियां प्रति
मृगस्य कर्मत्वात् द्वितीयापत्तिः । ननु वार्तिकमते नायं दोषः, वाक्या-
र्थस्य कर्मत्वाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन द्वितीयाया असंभवात् ।
अत एव कैयटादयोऽपीत्यमेव समादधुः । अत एव 'क्रमादमुं नारद इत्य-
बोधि सः,' इत्यादौ वाक्यार्थस्य कर्मत्वान्न द्वितीयेति समादधते । यत्तु
तत्र निपातेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेति तन्न । 'अनभिधानं च तिङ्कृत-

द्वितसमासे.' इत्येव भाष्ये पाठादिति चेत्सत्यम् । तद्वेव तु भवन्मते
 दुर्वचम् । तत्रादि-धैयाकरणाना मते कारकविशिष्टा क्रिया प्राक्यार्थ' । तत्र
 धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न द्वितीयेति युक्तोऽयं समाधिः । तार्कि-
 कमते तु प्रियाविशिष्टप्रथमान्तार्थस्य वाम्यार्थतया तस्य कर्मत्वं दुर्वार-
 मेव । अन्यथा पचन्तं चैत्रं पश्येत्यादावपि पाकानुब्रूयतिविशिष्टस्य
 धैयस्य कर्मतया द्वितीयानापत्तेः । अत एव नीलो घटः करोतीति न
 प्रयोगः । नच नीलं करोति घटं करोतीति पृथगोव भाष्यरीत्या कर्म-
 त्वात् द्वितीयेति वाच्यम् । एवमपि विशिष्टस्य कर्मनामादाय प्रथमापत्ते-
 दुर्वारत्वात् । स्यादेतन् ।

पश्य लक्ष्मण पम्पाया वरः परमधार्मिक' ।

इत्यादौ वक्रादे. प्रातिपदिकत्वसंभवात् द्वितीया दुर्वारिति चेन्न । तत्रा-
 प्यस्त्यादिप्रियाध्याहारैर्णैव बोधान् । अत एव धिक् देवदत्तेत्यादौ धिगा-
 दियोगेऽपि न द्वितीया, संज्ञोचनं क्रियाया विशेषणमिति सिद्धान्तितत्वेना-
 स्मन्मतेऽध्याहृतक्रियाया एव विशेष्यत्वात् । अत एव शृणु देवदत्तो गाय-
 तीत्यत्र गानादेरेव कर्मत्वमनुभवसिद्धम् । एतेन—

श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्य तथाचोत्पत्तय शुभाः ।

इत्यत्रोत्पत्तीरिति द्वितीयावारणायार्पत्वं स्वीकुर्वन्त परास्ता' । तत्रा-
 ध्याहृतायाः सन्तीत्यादिक्रियाया एव विशेष्यत्वात् ।

अथ प्रथमान्तस्य विशेष्यत्वाभावे—

'सुरथो नाम राजाभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ।

तस्य पालयत. सम्यक्'

इत्यादौ तच्छब्देन सुरथपरामर्शानापत्तिरिति चेदेव तर्हि—

तुल्येऽपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमातु प्रसते तन्त्रादिन्न स्फुटं फलम् ।

इत्यादौ तच्छब्देन प्रसनस्य परामर्शानापत्ति' । अत एव च भाव-
 प्रधानमाख्यातमिति यास्कवचनमप्युपपद्यते । नचाख्यातार्थेषु सर्या-
 कालादिषु भावनाया. प्राधान्यमिति तदर्थः शङ्क्य. । यत्रोभे भावप्रधाने
 भवत इति निरुक्तवचनमुपादाय यत्रोभे नामाख्याते भवतस्तत्र भाव-
 प्रदाने क्रियाप्रदाने इत्यर्थ इति तद्राप्यव्याख्याया असंगतिः ।

किंच पठन् गच्छतीतिवत्पठति गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्ति । पाठा-

नुकूलकृतिमांश्वैत्रो गमनानुकूलकृतिमानिति बोधसंभवात् । शाब्दिकमते तु क्रिययोः परस्परमन्वयात् तथा प्रयोगः । कथं तर्हि पचति भवतीत्यत्र पाकक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति भाष्यम् । अत एव तिङन्तोपस्थापिता क्रिया क्रियान्तरैः समवायं गच्छतीति उक्तं भाष्य एवेति चेत्सत्यम् । कर्तृकर्मभावेन क्रिययोः परस्परमन्वयो भवति नतु करणत्वेनेति कैयटेन व्याख्यातम् । किंच धात्वर्थव्यापारप्रकारकशाब्दबोधं प्रत्याख्यातजन्योपस्थितेस्तार्किकमते हेतुतया—

पुरीमवस्करन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥

इत्यादौ पुर्यवस्कन्दनरूपाऽस्वास्थ्यक्रियेत्याद्याकारकान्वयाभावे धातुसंबन्धे विहितस्य लोडादेरनापत्तिः । किंच धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्यस्य धात्वर्थानां परस्परसंबन्धे सति यस्मिन्काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि भवन्तीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्य इत्यादिना कालनाधस्यैव प्रकान्तत्वात्काल एव वाध्यते । तत्रापि कृदुपस्थाप्यस्य गौणत्वानापत्तौ उक्तकालनाधरूपव्यवस्थाया अनुपपत्तिर्विध्या । अपि च सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्सुभिक्षमभविष्यदित्यादौ क्रिययोः कार्यकारणभावेनान्वयाभावे हेतुहेतुमतोर्नङित्यादेरप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ।

धातूना तु फलव्यापारोभयवाचकत्वं नतु व्यापारमात्रवाचकत्वम् । नच कर्मणि द्वितीयेत्यत्र कर्मपदस्य कर्मत्वपरतया कर्मत्वं च फलमेवेति फलं द्वितीयार्थं एवेति नैयायिकनव्योक्तं शङ्क्यम्, सकर्मकाकर्मकत्वविभागानापत्तेः फलव्यापारोभयवाचकत्वं सकर्मकत्वं केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वमिति तैः स्वीकारात् । नच यद्वातुसमभिव्याहारे फलं व्यापारश्च प्रतीयते स धातुः सकर्मक इति तद्वक्ष्यमाणमस्ति वाच्यं, कर्मप्रयोगे सकर्मकत्वज्ञानं सकर्मकत्वज्ञाने च कर्मप्रयोग इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । अथायमाशयः—संयोगरूपफलबोधे गमधातुसमभिव्याहारः कारणमावश्यकश्चायं कार्यकारणभावः अन्यथा गच्छतीत्यत्र विभागानुकूलव्यापार एव कुतो न प्रतीयत इत्यत्र नियामकाभावात् । गमधातुसमभिव्याहारस्य कारणत्वापेक्षया गमधातोः कारणत्वे एव लाघवात् । अत एव पाको गमनमित्यत्र न पर्यायता । नच तत्र ततत्फलावच्छिन्ने व्यापारे लक्षणा, तात्पर्यग्राहकं विना लक्षणाया अप्यसंभवात्, स्वरसत एव तद्वोधोदयेन लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च । बोधकत्वं स्वीकृत्य वाचकत्वं

मीसमवधानस्यैव तत्र व्यापारात् । तच्चेद् वर्तमानत्वादि लकारद्योत्य वाच्यं वेति पक्षद्वयमपि क्षोदक्षममेव । कालस्य त्रियारूपतया त्रियामात्रस्य च धातुवाच्यत्वात् लकारो द्योतक एव । अथवा क्रियागत वर्तमानत्वादि लकारवाच्यमेवेत्यन्यत्र विस्तर ।

परोक्षत्वमतीतत्वमनघतनत्व च लिङ्गर्थ । परोक्षत्व च वक्षुस्ताक्षात्काराविषयत्वम् ' व्यातेने किरणावलीमुदयन ' इति त्वयुक्तमेव । एव ' चक्रे सुबन्धु सुजनैरुदयन्धु ' इत्यपि । यत्तु णलुत्तमो वेति ज्ञापकादपरोक्षेऽपि लिङ् भवतीति तन्न, चित्तविक्षेपादिना स्वत्रियाया प्रत्यक्षत्वाभावे उत्तमप्रयोगात् यथा ' बहु जगदपुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ' इति ।

यत्तूक्तं वर्द्धमानेन तिङन्तप्रतिरूपकोऽयं निपात इति तच्चिन्त्यम् । तथा सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावेन किरणावलीमित्यस्य कर्मत्वानापत्ते ।

इत्यारयातार्थधात्वर्थनिर्णय ।

समासार्थनिर्णय ।

समासस्थले विशिष्टस्यैवार्थवत्त्व घटादिपदे घकारादीनामित्र तत्राप्यवयवानां निरर्थकत्वादिति शाब्दिका । तार्किकास्त्ववयवशक्त्यैव निर्वाहमिच्छन्ति तन्मते समासे वृत्तिमत्त्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्ति । अवयवार्थमादाय समुदायस्यार्थवत्त्व तु न सम्भवति, एवमपि समुदायस्य शक्तिलक्षणयोरसम्भवात् । अर्थवत्त्व ह्यत्र सूत्रे वृत्तिमत्त्वमेव । अन्यथा गवित्ययमाहेत्यादावपि प्रातिपदिकत्वापत्ति । सिद्धान्ते तु अनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षाया सादृश्याद्दोषादीनामुपस्थापकत्वेऽपि वृत्त्योपस्थापकत्वाभावात्प्रार्थवत्त्वम् । नच तत्र समासग्रहणात्प्रातिपदिकत्व, तथासति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे वाक्यस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुबुद्ध्यापत्ते । मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृद्ग्रहणपरिभाषया प्रातिपदिकत्वापत्तेश्च । राजपुरुष इत्यादौ नामार्थयोरिति नियमाद्राजाभिन्न पुरुष इति बोधापत्तिश्च । राजपदस्य राजसन्धिनि लक्षणया राजसन्ध्यभिन्न पुरुष इति श्लेषाभ्युपगमे तु राक्षीदासी इत्यत्र समाप्तारधिकरणालक्षणपुनराक्षयपत्ति । वृत्ते प्राक् यत्र सामानाधिकरण्य तत्रैव पुनराव इत्युक्तौ तु मृगीव चपला मृगचपलेत्यादावपि पुनरावदानापत्ते । अत्र हि सदृशलक्षणया सामानाधिकरण्यम् । एव चित्रगुरित्यादावपि चित्राऽभिन्ना गौरिति बोधवारणाय

गोपदस्य चित्रगवीस्वामिनि लक्षणा, चित्रपदं तात्पर्यमाहकमिति सिद्धान्त-
सोऽन्यसंगत, समानाधिकरणलक्षणपुंनद्रावानापत्ते, अनेऽपदस्यैकस्मि-
न्नर्थे वर्तमानत्वाभावात् । देवदत्तं पण्डितं जानीहीत्यादाविव देवदत्तप-
ण्डितं जानीहीत्यादावपि पाण्डित्यस्य विधेयत्वापत्तेश्च । अत एव पदुरहं ब्र-
वीमीत्यत्रात्मदो द्वयोश्चेत्यनेन प्राप्तस्य बहुवचनस्य सविशेषणानामित्यनेन
प्रतिषेधो भवति । वयं ब्राह्मणा इत्यत्र तु ब्राह्मणत्वस्य विधेयत्वेन विशेषण-
त्वाभावात् निषेधः ।

किंचावयवानामर्थसत्त्वे ऋद्धस्य राज्ञः पुरप इत्यादाविव ऋद्धस्य
राजपुरुष इत्यपि विशेषणयोगापत्तिः । नच यत्र समासपठकीभूतपदव-
हिर्भूतपदस्यैकत्वमभेदेन तत्र समासोऽसाधु । अत एव 'शूरैः दासितपत्रो-
ऽयम्' इत्यादौ न दोष इति वाच्यं, एतद्वचनारम्भस्यैव गुरत्वात् । मम
सापेक्षमसमर्थवदिति न वाचनिकं किंतु पदार्थैकदेशत्वात् ऋद्धादीनाम-
न्वय इत्यभिप्रायम् । देवदत्तस्य गुरुबुद्धमित्यादौ तु लोके बोधोदयेन
व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेकदेशोऽन्यन्वय स्वीक्रियते । एतदभिप्रायेणैवोच्यते भवति
वै नित्यसापेक्षस्य वृत्तिरित्यसमर्थमित्यस्य हि लोके बोधाजनक इत्यर्थः ।

अथ तार्किकमतंऽपि राजपदस्य राजसंज्ञिनि लक्षणाभ्युपगमेनैकदे-
शत्वादेव न ऋद्धादीनामन्वय इति चेन्न । कण्ठेकालो दास्याःपुर
इत्यादौ लक्षणाया मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । किंच यस्य
राजपुरुष इत्यत्र लुप्तपद्यनुसधानाच्छान्दबोधस्तस्य पुरुषस्य तादृशप्र-
योगापत्तेर्दुरत्वात् । नहि तत्र पृष्ठी नानुसंधेयेति राजशासनमस्ति । अपि च
वृत्तेरर्थवत्त्वाभावे पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यादाविव पुरुषव्याघ्रः शूर
इत्यस्य तुल्यार्थत्वापत्तौ उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र सामान्याप्रयोगे इति
निषेधात्समासानापत्तेः । सिद्धान्ते तूपात्तवर्मातिरिक्तधर्मेण सादृश्यग्रहणे
समासो भवत्येव अत एव 'भाष्याधि क्रातिगम्भीर' इत्यापि ततदुरव-
गाहत्वादिना सादृश्यम् । अत एव वपदकर्तुं प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षणसु-
द्दिश्य न प्रायम्यावधिरिति मीमांसकसिद्धान्तः । अत एव 'चेदग्रविशेषयो'
समासे सति अविमृष्टविधेयतादोषापत्तिरित्यालङ्कारिका

एवं राज्ञः पुरप शूरश्च भवतीति वाक्ये राजसन्धशूरत्वोभयन्व
पुरपे बोधवद्वाजपुरुष शूरश्चेत्यपि प्रयोगापत्तिः । किंच राजपुरुष इत्यादौ
पद्यदिलोपे पाणिपादमित्यादौ चादिलोपे च गौरवात् । तस्मात्सङ्घनादि-

पदवत्समासेऽपि शक्तिकल्पनमुचितम् । अथ राजपुरुषादेः समुदायस्य शक्तत्वे निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निपादानां स्थपतिरिति न तत्पुरुषः पूर्वपदे संबन्धिनि लक्षणाप्रसङ्गात्, किंतु कर्मधारयो लाभवादिति सिद्धान्तासङ्गतिरिति चेन्न । तत्पुरुषे संबन्ध्यादिरूपाधिकपदार्थान्तर्भावैर्कार्थीभावकल्पनमित्यत एव गुरुत्वात् । अत एव बहुव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावैर्कार्थीभावः कल्पनीय इति तत्पुरुषापेक्षया तस्य जघन्यत्वम् । नञ्समासे त्वारोपितत्वंस्य नञा द्योतितत्वादग्राहण इत्यस्यारोपितग्राहण इत्यर्थः । ग्राहणभिन्न इत्यादिस्त्वार्थिकोऽर्थः । अत एवौत्सर्गिकं तत्पुरुषस्योत्पदार्थप्राधान्यमपि सिद्ध्यतीत्यसर्वस्मै इत्यादौ सर्वनामत्वात्स्मायादयः ।

ननु शाब्दिकमते नञो द्योतकत्वादग्राहण इत्यादावेकार्थीभावासंभवः भिन्नार्थशब्दानामेकार्थवृत्तित्वस्यैवैकार्थीभावपदार्थत्वादिति चेन्न । ग्राहणत्वमारोपश्च ग्राहणशब्दार्थः । तयोश्च परस्परं विषयविषयिभावेनान्वयः । आरोपविषयग्राहण्यवानित्यर्थः । इदमेव नञो द्योतकत्वम् । एचं च तादृशपदार्थयोः परस्परमन्वयमात्रेणैकार्थीभावव्यवहारात् । भाष्यानुसारिणस्तु नञोऽभाव एवार्थः । सच प्रतियोगिनि विशेषणं विशेष्यो वेति पक्षद्वयम् । आद्ये घटो नास्तीत्यत्राभावप्रतियोगिघटकर्तृकासत्तेति बोधः । अत्वं भवसीत्यत्र भेदप्रतियोगित्वदभिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति बोध इति युष्मदर्थसामानाधिकरण्यसत्त्वान्मध्यमत्वादिव्यवस्था सिद्ध्यति । त्वत्प्रतियोगिकभेदवानित्यर्थे तु तदसिद्धेः । एवं न घटा वर्तन्ते इत्यत्र बहुवचनमपि सिद्ध्यति । अभावपरत्वे तु तस्यैकत्वात्तदनापत्तेः । एवं सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया, अनेकमन्यपदार्थे इत्यत्रोत्तरपदार्थप्रधानत्वादेकवचनं सिद्ध्यति । 'तपन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः' इत्यत्र त्वनेकशब्दस्यैकशेषेण बोधः । द्वितीये स्वभावविशेष्यक एव बोधः । उत्तरपदकार्यं तु अनञ्समास इति ज्ञापकादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति समासार्थनिर्णयः ।

उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वम् । अनुभूयते सुरामित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावेन कर्मणि लकारानापत्तेः । एवं चादीनामपि द्योतकत्वम् । अत एव साक्षात्क्रियते हरिरित्यादौ हरेः साक्षात्कारकर्मता । एतेन प्रादीनां द्योतकत्वं चादीनां वाचकत्वमित्यर्थजरतीयमपास्तम् ।

ननु चादीनां वाचकत्वाभावे स्वीकारार्थादोमितिपदाच्छाब्दबोधा-

नापत्तिरिति चेन्न, निपातानामेव द्योतकत्वनाव्ययान्तस्य द्योतकत्वाभावात् । ननु लौकिकमिपयत्वं निपातार्थं । करोतंश्च तदनुवृत्तौ व्यापारोऽर्थं । तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयार्थफलाश्रयत्वेन, साक्षात्क्रियते हरिगित्वापि करोत्यर्थजन्यनिपातार्थफलाश्रयत्वादेव कर्मत्वमस्त्विति वाच्यम् । फेरलज्यापारवाचकत्वस्य पूर्वत्रैव निगट्टत्वात् ।

किंच निपातानां वाचकत्वे शोभन समुच्चयो द्रष्टव्य इति वच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यपि प्रयोगापत्तिः । घटस्य समुच्चय इति वद्वटस्य च इति प्रयोगापत्तिश्च । ननु शोभन समुच्चय इत्यादौ नामार्थत्वादभेद एव शोभनश्चेत्यादौ तु निपातार्थत्वाच्छोभनवृत्तिः समुच्चय इति भेदान्वय एव निपातातिगित्नामार्थयोरेवाभेदस्वीनागदिति चेत् । निपातातिगित्त्वविशेषणप्रवेशस्यैव गुरत्वात् । अपि च—

शरैरस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नसानिच ।

इत्यादावनन्वय । अत्रोस्त्रसदृशैः शरैः रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः । स चोस्त्रादिपदानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य द्योतकत्व च सगच्छत । तथाहि—उस्त्रैरिति करणे तृतीया । नचोस्त्रोऽत्र करणमिच्छादार्थसदृशस्य करणत्वेन तु तत्र क्रियाया आवृत्योऽस्त्रकरणसमर्मकोद्धरणद्वयमिवशब्दप्रयोगासंगते । उपसर्गत्वापेक्षया निपातत्वस्याधिकवृत्तितया तदवच्छेदेन द्योतकताया कल्पयितुमुचितत्वाच्च । सामान्ये प्रमाणानां पक्षपातात् । निपातत्व चाखण्डोपाधिरूप जातिरूप बोभयथापि प्रादिचादिसाधारणमेव । नञ्पूर्वरूपे उतरपदार्थप्राधान्यमिति प्रज्ञादस्य पूर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधान्यमित्याशयः । द्योत्यार्थेन चार्थनत्त्वात्प्रातिपदिकत्वमपि ।

इतिचाद्यर्थनिरूपणम् ।

जातिरेव शब्दार्थ इति मीमांसका । तथाहि—व्यक्तीनामानन्त्यादेरुव्यक्ती शक्तिप्रहे व्यक्त्यन्तरबोधाच्च न व्यक्ती शक्तिसंभर । जातिविशिष्टाया व्यक्ती शक्तिरित्युक्तां तु 'नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्गमति' इति न्यायादावश्यकत्वाच्च जातायेव शक्तिरस्तु व्यक्तिबोधन्वाक्षेपात् । नचाक्षेपितव्यत्ते पदार्थत्वाभावाद्गामानयेत्यादौ कथं व्यक्ती कर्मत्वाद्यन्वय, प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति

वाच्यम्, लक्षणया तस्या अपि प्रकृत्यर्थत्वात् । लक्षणैव ह्यत्राक्षेपशब्दार्थ ।
(नचानुपपत्तिप्रतिसमान विना कथं लक्षणेति वाच्य, निरुद्धलक्षणाया-
तदनपेक्षणात् । ?)

ननु 'स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा' इति नियमात्कथं घट-
त्वेनोपस्थिते लक्षणेति चेन्न, एतन्नियमे मानाभावात् । अत एव नीलं
घटमानयेत्यादौ नीलरूपवति लक्षणेत्याहु ।

नैयायिकास्तु जात्याकृतिव्यक्तय पदार्था इत्याहु । अत्र यद्यपि
एकं द्विकं त्रिकं चाथेत्यादिना बहवः पक्षाः शास्त्रसमतास्तथापि केवल-
व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति पक्षो ज्यायान्, शक्तिप्राहकशिरोमणेस्तत्रैव
पक्षपातात् । ननु व्यक्तीनामेव शब्दार्थत्वे आनन्त्याद्व्यभिचारिण्येति प्रागु-
क्तो दोष इति चेन्न । जातेरुपलक्षणत्वस्वीकारात् । तदुक्तं भट्टपादेन—
आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् ।

शब्दं मुक्तरमं ग्रन्थो न च व्यभिचारिण्यति । इति

अत्र वदन्ति—व्यक्तीनामानन्त्याद्गोत्वानिजिशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने
गोत्वादौ शक्यतावच्छेदकत्वमल्पनस्यावश्यकतया व्यक्तिशक्तिकल्पने
प्रयोजनविरहः । यथाहि गोत्वादे शक्यतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना
तथाऽऽत्मन्मते शक्तिरपि निरवच्छिन्नेति न गोत्वत्वप्रवेशाद्गौरवम् । अथ जा-
तिशक्तिवादिमतेऽपि गौरवमिष्टा इत्यादौ व्यक्तिभानस्यावश्यकतया शक्तिर्दु-
र्वारैवेति चेन्न, व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन शाब्दबोधे हेतुता न स्वीनियत इत्ये-
तावतैव व्यपेक्षाच्यत्रव्यवहारात् । अत एव व्यक्त्यशे शु जाशक्ति-
रिति व्यवहारः । अत एव ससर्गाणां शाब्दबोधविषयत्वेऽपि न वाच्यता ।
एव च गौर्गोपदशक्य इति व्यवहारोऽपि न विरुध्यते ।

अत्र केचित्—घटपदाद्घटत्वेन रूपेणोपस्थितिर्न द्रव्यत्वादिरूपेणेति
वैम्यानुपपत्तिः । घटे घटत्वस्येव द्रव्यत्वादेरपि वैशिष्ट्ये विशेषाभावान् ।
तस्माद्घटत्वविशिष्ट एव शक्तिरूपेया, घटत्वविशिष्ट इत्यस्य च घटघटत्व-
योरित्येवार्थः । घटत्वस्योपलक्षणत्वे उक्तदोषानुद्धारात् । अत्रेदं तत्त्वम्—
अलदयस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वमदकारणस्य च कारणतावच्छेदकत्ववदशक्यस्य
शक्यतावच्छेदकत्वे बाधकाभावाद्घटत्वादिमुपलक्षणम् । अत एव ही-
धितौ शक्यतावच्छेदके शक्तिर्दूषितैवेत्यलम् ।

विशेषणविभक्तेरभेदार्थत्वमित्येके । साधुत्वार्थकत्वमित्यन्ये । अत्रेदं
प्राच्य—नीलं घटं करोतीत्यादौ घटपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्याभिहित-

तया नीलपदोत्तरं द्वितीया न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नीलं करोति घटं करो-
तीति पृथगेत्यान्वयः । पश्चात्मानसो नीलघटयोरभेदानगम इति समाहि-
तम् । तिद्भृत्तद्विनन्ति परिगणनं तु नाश्रयणीयमित्याशयः । यदा याचि-
समण्डनन्यायेनैकस्मिन्नेव कर्मणि घटपदादिव नीलपदादपि द्वितीयेति
पश्चात्तदा साधुत्वार्थकन्यप्रवादः । अत एवोक्तं भाष्ये अथवा घट एव कर्म
तन्मामानाधिकरण्याङ्गीप्नादिभ्योऽपि द्वितीयेति विशेष्यसमानविभक्ति-
कत्वं विशेषणस्य न्याय्यमिति भावः । तद्यथा ईश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना
अपि तद्धनेन धनकलभाजन्तद्वन् । भाष्ये तु पश्चान्तरमप्युक्तम् । अथवा
घटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति, घटपदोत्तरद्वितीयाया घटगतकर्मत्वस्यो-
क्त्यापि भीष्मगतकर्मत्वबोधनाय भीष्मपदोत्तरमपि द्वितीयान्दशकीत्य-
स्मिन्पक्षे भीष्मरूपकर्माभिन्नं घटरूपं कर्मत्वार्थं । एवं च विशेषणविभक्ते-
रभेदं वृत्तिकल्पनं निर्मूलम् ।

पदार्थभेदं द्वन्द्वः पदार्थतावच्छेदकभेदं कर्मधारय इति तार्किकानां
प्रवादः । अत्र पदार्थत्वं पदजन्यप्रतीतिप्रियत्वम्, तत्र पदार्थतावच्छे-
दकसाधारणं, तत्रापि प्रकारतारूपविषयतासत्त्वान् । एवं च नीलघटयो-
रभेद इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकयोर्नीलत्वघटत्वयोर्भेदादेव द्वन्द्वः । इत्यमेव
प्रमाणप्रमेयप्रयोजनेत्यादिगौतमसूत्रेऽपि प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावेऽपि पदा-
र्थतावच्छेदकयोः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोर्भेदादेव द्वन्द्वः । अथैवं द्वन्द्वापवाद
एकशेष इति प्रवादविरोधः घटा इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकस्यापि भेदाभा-
वेन द्वन्द्वाप्राप्त्याऽपवादत्वासंभवात् । यत्कृतं जगदीशेन 'घटा इत्यादौ व्य-
क्तिभेदसत्त्वान् द्वन्द्वप्राप्त्युपपादने घटकलशावित्यत्र पदबोधप्रभेदसत्त्वान्
द्वन्द्वापत्तेः नहि तत्रैकशेषः संभवति विरूपत्वादिति' तदशुद्धं विरुपाणा-
मपि समानार्थानामिति धार्तिकेन तत्राप्येकशेषस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु तार्किकैरुदंशिनः—एकशेषः घृतद्वन्द्वानामेव, अन्यथा श्रूयमाण-
पदोत्तरमेकवचनप्रसंगादिति, तत्र । घृतद्वन्द्वानामेकशेषे करौ करा इत्यत्र
द्वन्द्व इव प्राणितूर्यमेनाङ्गानामित्येकवद्भावापत्तेरिति चेदत्राहुः 'पदार्थ-
शब्दः पदजन्यप्रतीतिप्रियपरः घटं विशेष्यता घटत्वं च प्रकारता-
रूपा संति घटा इत्यादौ नीलघटयोरभेद इत्यादौ च पदार्थभेदसत्त्वान् ।

यत्तु पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्व एकशेषोऽपि हरय इत्यादावेव । अ-
पवादत्वप्रवादोऽपि तत्रैव द्वन्द्वप्राप्तेरिति तत्र । घटोऽयं घटोऽयमिति प्रयो-
गवन् व्यक्तिमानविप्रक्षायां घटघटावित्यस्यापि प्रात्या तत्राप्येकशेषस्याव-

श्यन्त्वात् । एतेनाविशिष्य एवैकशेषः, एकघटशब्दादेव बहुवचनेनानेक-
घटबोधसंभवात् सकृदुच्चरितः सकृदर्थं गमयतीतिन्यायस्याप्रामाणिक-
त्वात्, हरय इत्यादावपि सति तात्पर्यं युगपदनेकबोधे इष्टापत्तिरेवेति प-
रास्तम्, हरिहरी इत्यादिद्वन्द्ववारणायैकशेषस्यावश्यकत्वात् । किञ्च पदार्थ-
तावच्छेदकभेदस्यैव नियामकत्वे एकस्मिन्नपि पुंसि दण्डिकुण्डलिनौ ग-
च्छत इति प्रयोगापत्तिः । पदार्थतावच्छेदकस्य दण्डकुण्डलादेर्भेदसत्त्वात् ।
नच द्वित्वानन्वयः शङ्खयः, नीलघटयोरभेद इत्यादाविव पदार्थतावच्छेदके
तदन्वयसंभवात् ।

दीधितिऋदनुयायिनस्तु—एकपदार्थेऽपरपदार्थाभेदतात्पर्यसमासकत्वं
कर्मधारयत्वं, भेदतात्पर्यकत्वं द्वन्द्वत्वमित्याहुः ।

शाब्दिकमते तु—शब्दस्वरूपस्यापि शाब्दबोधे विशेषणतया भानानी-
लघटयोरित्यत्र नीलपदोपस्थाप्यघटपदोपस्थाप्ययोरित्यर्थः । तत्र विशेषणी-
भूतशब्दस्वरूपभेदात्पदार्थभेदादेव द्वन्द्वः । अत एव च 'असुरा देत्यदैतेयद-
नुजेन्द्रारिदानवाः' इत्यत्र विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषो न भव-
ति समानप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव समानार्थत्वात् संज्ञाशब्दे द्रव्यस्यैव प्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वात् । एवं चेन्द्रपदवदभिन्नो भवत्ववानिति बोधः । ध्वनीनां
सर्वान्तित्यत्वात्तदभिव्यङ्ग्यः स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तः ।

तार्किकास्तु—श्रूयमाणपदानामेव वाचकत्वमिच्छन्ति । यत्तु इदं पदम-
त्र शक्तमित्यर्थात्कोशे पदमेव पदार्थ इति तत्र । नामार्थयोरभेद इतिन्याय-
विरोधापत्तेः ।

नन्वेकैकवर्णानां वाचकत्वे घकारमात्रश्रवणेऽपि घटबोधापत्तिः । समु-
दायस्तु तेषामसंभवी वर्णानामाशुविनाशित्वादिति चेन्न । तत्तद्वर्णानुभव-
जनितसंस्कारैस्तावद्वर्णगोचरायाः समूहालम्बनात्मकैकस्मृते स्वीकारात् ।

अत्रेदं चिन्तनीयम्—चरमवर्णानुभवकाले तन्नाशानन्तरं वा पूर्ववर्ण-
स्मरणं कल्प्यते । नाद्यः ज्ञानद्वययोगपद्यस्य तैस्वीकारात् । न द्वितीयः
उद्बोधकाभावात् । ननु पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभव
एव तावद्वर्णस्मरणहेतुरिति चेन्न । संस्कारानुभवस्मरणानां समानविषयक-
त्वेन कार्यकारणभावात् । एतेन तावद्वर्णसंस्कारैः समूहालम्बनात्मकमेकं
स्मरणमुत्पद्यत इत्यपास्तम् । उद्बोधकाभावात् । किञ्च समूहालम्बनस्वीकारे
घकारष्टकारो मकार इत्यतो घटमित्यस्य वैलक्षण्यानापत्तेः । सरो रस्

ट्यनयोर्वैलक्षण्यानापत्तेश्च । नह्येकरमाणविपयानां वर्णानां पौर्वापर्यम-
भयः । अथ येन क्रमेणानुभूतास्तेनैव क्रमेण सृष्ट्यारूढाः शाब्दबोधं
यन्तीति चेत् । क्रमेणानुभूतानामपि व्युत्क्रमेण श्लोकादौ

यत्तु वर्णानां प्रत्येकं स्फोटव्यञ्जकत्वं मिलितानां तेषाम् ।
प्रागुक्तविरुद्धादोष इति तत्र । घटागदिभिर्बर्णैर्गव्यञ्जकानद्वारा
दायाभिव्यक्तेः ।

यदपि गृहीतमंकृतानां वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वमगृहीतसंकेतानां वा ।
आद्ये तैरेव सिद्धौ किं तेन, द्वितीये तु सर्वस्यापि तद्विधापत्तिरिति तत्र ।
अगृहीतसंकेतैरपि व्यञ्जनात् । अत एवागृहीतार्थकेत्येकं पदमिति व्यव-
हारः । तन्मात्समूहालम्बनव्यावृत्त एकं पदमित्यनुभवमाक्षिक आनुपूर्वी-
विशेषविशिष्टः कश्चिदवश्यं शब्दपदार्थः स्वीकार्यः । स एव शाब्दिकानां
स्फोटः । अत एव घटादीनामतिरिक्तत्वं नतु त्रसरंशुपुञ्जात्मकत्वं
विशकलितेषु तेष्वपि घट इति बुद्ध्यापत्तेरिति विशेषिकाः ।

यत्तु एकं पदमित्यनुभवोऽर्थकत्वनिश्चय इति तत्र । अर्थबोधा-
भावेऽपि पदत्वग्रहान् । तदेव पदमिति बुद्धेस्तज्जातीयविषयत्वे तज्जातीयं
पदमिति व्यवहारापत्तेश्च । किंच हरेऽव विष्णोऽवेत्यादावेकादेशे कृते
पदविभागासंभवेन समुदायशक्तिरावश्यक्री । किं चोच्चारणभेदाद्भिन्नेषु
व्यक्तिवाद् इव शक्त्यनापत्तेः । आनन्त्यादिदोषान् । अपि चानुपूर्वीविशिष्ट-
स्यैव पदत्वेन समूहालम्बने पदत्वानुभवो दुर्बलः । यत्तु पूर्ववर्णध्वंसविशि-
ष्टचरमवर्णानुभव एवानुपूर्वीति तत्र । यत्र घकारमुच्चार्य प्रहरानन्तरं
टकार उच्चारितस्तत्रापि पूर्ववर्णध्वंससत्त्वेनातिव्याप्तेः । किंच श्लोकादौ
पदविभागे क्रियमाणे शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिः । वर्णानां
पौर्वापर्यस्य पदविभागात्प्रागिवोत्तरत्रापि समत्वात् । अपि च घटमानय
देवदत्तेत्यादौ यदि प्रथमक्षणे घटपदस्मरणं द्वितीयादिक्षणे आनयनादि-
स्मरणं तदा तृतीयादिक्षणे पूर्वस्मरणस्य नाशाच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तदव-
स्थैव । अतो युगपत्तेषां स्मरणमित्यभ्युपेयम् । तदुक्तम्—

बुद्धा युवानः शिशवः कपोताः रसले ययामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥ इति ।

एवं च गिरिर्मुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादावपि समूहालम्बने पदार्थानां
विशेषविषयत्वाविशेषान् अत्राऽऽसत्त्यभावाच्छाब्दबोधभावा इति तार्कि-
कप्रवादविरोध इत्यलम् ।

ते च स्फोटा अष्टौ । यूप सूप इत्यादौ वर्णभेदेनार्थभेदाद्वर्णा अपि वाचका इति वर्णस्फोट । पदवाक्यस्फोटो तूक्तावेव । पदादौ वर्णादयो न सतीति अस्फोट पदवाक्यस्फोट । वर्णपदवाक्याना च जातिरव वाचिकेति वर्णपदवाक्यजातिस्फोट । अत्रेद तत्वम्—परा पश्यती मध्यमा वैखरीति चतुर्विधा वाक् । तथाहि—भगवतो जगत्सिसृक्षया मायापुरपावा-
विर्भवत् । तत्र त्रिगुण यदव्यक्त तस्माद्विन्दुरूपाच्छत्राद्ब्रह्मनामधेय वर्णादिविशेषरहित नादमात्रमुत्पद्यते तदेव जगदुपादान परा वागित्युच्यते विन्दुरवस्य (?) जगतो व्यञ्जनात् । तदुक्त भारते—

क्रियाशक्तिप्रधानाया शब्दुशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृते विन्दुरूपिण्या शब्दब्रह्माभवत्परा ॥

स्वरूपज्योतिरेवान्त परा वागनपायिनी ।

तस्या दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तत इति ॥

श्रोत्रनिपया वैखरी, हृदयदशस्था मध्यमा, पश्यती तु लोकव्यवहारा-
तीता । योगिना त्वस्ति तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभाग । तदुक्त भारते—

प्राणवृत्तिमनुम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

प्राणवृत्तिमनुम्य प्राणव्यापारमाश्रित्य ।

अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वत सहतन्मा ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतर्णपरिग्रहा ॥

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणा प्राणवृत्तिनिबन्धनी ।

प्राणवृत्तिनिबन्धनीति प्राण एव स्थानाभिघातद्वारा तद्वत्त्वेनापि
वर्तत इत्यर्थ ।

हरिरप्याह—

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।

अनेकतीर्थभेदाया त्रय्या वाच पर पदम् ॥ इति ॥

अनेकतीर्थभेदाया नामारयातादिभेदभिन्नाया पराया योगिनामपि
प्रकृतिप्रत्ययविभागो नास्तीति त्रय्या इत्युक्तम् । तथाच श्रुति—

‘ चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण ।

गुहा त्रीणि निहिता नेगयन्ति तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति ॥’ इति ।

तथा च हरिवशेऽपि—

‘ अक्षराणामकारस्त्व स्फोटस्त्व वर्णसश्रय ’ इति ।

स्फुटत्यर्थोस्मादिति स्फोटो नित्यशब्द । अत एवाक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाच-

पस्य सादृश्याङ्गेषु प्रयोग । सादृश्यं च नित्यत्वेनैव । तत्र नित्यत्व
व्यवहारनित्यापेक्षमित्येके । आपाशवत्तन्निष्ठशब्दस्यापि नित्यत्व व्यञ्ज
कविरहाद्य न सर्वत्रोपलम्भ इत्यन्ये । ध्वनिशब्दं वैतरी वागुच्यते ।
स्फोटशब्दं मध्यमा वागुच्यते । अत एव सर्वे सर्वार्थवाचना इति प्रवादः ।
शब्दमात्रम्यार्थमात्रस्य च प्रक्षोपादानकत्वेन ततो भेदाभावात् । अत एव
नित्य शब्दार्थसम्बन्ध इति प्रवादः । अत एवोक्तं योगशास्त्रस्य ' सर्वे च
शब्दा सर्वार्थाभिमान समर्था ईश्वरसनेतस्तु प्रकाशः ' इति । अत एवोक्तं
न्यायवाचस्पत्ये ' सर्गादिमुखा महर्षिदेवतानामीश्वरणा साक्षात्कृत सकेत
स्तत्र्यवहारादस्मदादीनामपि सुप्रह सकेत इति सर्वेषामर्थाना सर्वशब्दै
सम्बन्धश्च योगिप्रत्ययगम्य एव तेषामुभयरूपता पराप्रत्ययान्तात्(?) अत-
एवोक्तं हरिणा—

‘ व्यवहाराय नियम संज्ञाया सहिनि क्वचिन् ’ इति ।

क्वचित्सहिनि संज्ञाया नियमो व्यवहारायेत्यर्थः । यथास्मदीयशास्त्रे
वृद्धिशब्दनादैश्च एव ग्राह्या इति । पुरुषस्यापारात्प्रागवाचनस्य पुरुष-
व्यापारण वाचकता कर्तुं न शक्यते शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वादिति
तदाशयः । अत एव घटपदस्य घटे सकेते सति तदर्थबोधो भवत्येव ।
ननु व्यवहाराय नियम इत्ययुक्तं वृद्धिरादैजित्वादिसूत्राणां सनेतप्रकाश-
कत्वेन विधित्वस्यैव न्याय्यत्वादिति चेत्सत्यं, यथा विद्यमाने एव घटे
नीलो घट इति नीलसम्बन्ध पुरुषण बोध्यते न तु तत्र नीलादियोग
क्रियते ततश्च नील एव न पीत इति नियमः फलति । तदुक्तं हरिणा—

‘ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणं ।

अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ ’ इति ॥

शक्त्यवच्छेदः शक्तिसकोचः । विशेषणविशेष्यवदित्यस्यार्थः उक्त एव ।
अत एव तत्र वाचनताबोधनेऽपि तदनुत्पादनान्न शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्व
पाणिन्यादिसकेतग्राह्यत्वात्संज्ञानामनित्यत्वप्रवादः । वृद्धिशब्दस्यादेक्षेव
प्रयोग इत्यत्र पाणिनीच्छाया एव नियामकत्वाच्च यदच्छाशब्दत्वव्यवहारः ।
अत एव स्वेच्छया संज्ञा क्रियन्ते इत्यपि प्रवादः । गौणमुख्यव्यवहारस्तु
प्रसिद्धप्रसिद्धिनिबन्धन एव । अत एवोक्तं हरिणा—

सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मणः ।

प्रसिद्धिभेदाद्गौणत्व मुख्यत्व चोपचर्यते ॥ इति ॥

गौणमुख्यार्थबोधक शब्द एव प्रकरणादिरूपनिमित्ताभावाच्च न सर्वस्य

युगपत्प्रकाशनम् । सर्वशक्तेरित्यस्य व्याख्यानमनेकधर्मण इति । गोशब्दस्य गोत्वजातौ प्रसिद्धया मुरयत्वं वाहीके त्वप्रसिद्धया गौणत्वमित्यर्थः ।

शक्तिर्नाम शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव । अत एव पुरोवर्तिपदार्थं दृष्ट्वा वाचक-
जिज्ञासया कोऽयमिति प्रश्ने देवदत्तोऽयमित्युत्तरम् । अत एवोक्तं पातञ्जल-
भाष्ये 'संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः
सोऽर्थो योऽर्थः स शब्दः' इति इतरेतराध्यासः परस्परात्मकतारोपः अन्य-
स्मिन्नन्यधर्मावभासोऽध्यासः । स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञात एव संकेतः शक्ति-
व्योक्त इति सूचितम् । कः शब्दः कोऽर्थः इति प्रश्ने घट इत्ययं शब्दो घट
इत्ययमर्थ इति समानाधिकरणोत्तरदर्शनाच्छब्दार्थयोरध्याससिद्धिः ।
अत एव 'रामेति द्वयक्षरं नाम मानभङ्गं पिनाकिनः' इत्यादौ शब्दार्थ-
योरप्यभेदेन व्यवहारः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यादावपि अभेदेनैव
निर्देशः । अभेदस्याध्यस्तत्वाच्च भेदव्यवहारोऽपि अस्यार्थस्यायं वाचक
इति । अत एवोक्तं हरिणा—' तादात्म्यमुपन्यस्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः '
इति । अत्रेवशब्देन तादात्म्यस्यातात्त्विकत्वं सूचितम् ।

यत्तु शब्दशब्दार्थयोरभेदे अग्न्यादिशब्दैर्मुसदाहापत्तिरिति तत्र ।
उक्तयुक्त्या तादात्म्यस्यारोपितत्वेन दाहकत्वादिशक्तेरभावात् । लक्षणाया
वृत्त्यन्तरत्वमयुक्तं बोधकतारूपाया भगवदिच्छाया वा शक्तेर्लक्षणिके-
प्यविशिष्टत्वात् । शाब्दबोधे घृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं तत्र
वृत्तित्वस्य शक्तिलक्षणावच्छेदकत्वे गौरवाच्च ।

ननु गङ्गापदस्य गङ्गातीरे शक्तिस्वीकारे स्वारसिकप्रयोगापत्तिरिति
चेन्न, तत्र गङ्गापदस्याप्रसिद्धत्वात् । अत एव हरिपदस्य ह्रीवादिवाचक-
त्वाविशेषेऽपि न झटिति तेषां प्रत्ययः । अत एव हनधातोर्गतौ शक्तितौ-
स्येऽपि न स्वारसिकः प्रयोग इति दिक् ।

घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वादन्ययो-
धापत्तिवारणायाकाङ्क्षा हेतुः । यस्य पदस्य यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वया-
ननुभावकत्वं तत्पदे तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षा । ननु नीलपदं विनापि घटमानये-
त्यादावन्वयदर्शनात्त्रीलघटयोरकाङ्क्षासिद्धये भेदबोधाभावे समानविभ-
क्तिकपदान्तराभाव एव प्रयोजको वाच्यः । तथाच घटः कर्मत्वमिति नि-
राकाङ्क्षेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न, तत्राकाङ्क्षासत्त्वेऽपि योग्यताविरहेण
शाब्दबोधाभावात् । एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यता । वह्निना
सिञ्चतीत्यादावयोग्यत्वान्न दोषः ।

ननु एकेत्यादि पदविशेषणं वा पदार्थविशेषणं वा । आद्ये एकघातुपदोप-
स्थाप्ययोः फलव्यापारयोः परस्परमन्वयबोधानापत्तिः । द्वितीये तु प्रमेयत्व
प्रमेयत्वमित्यादौ पदार्थभेदाभावाद्ब्याप्तिरिति चेन्न । पदार्थे पदार्थसंसर्गस्य
विवक्षितत्वात् । अव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिः । तेन गिरिर्मुक्तमग्निमान्दे-
वदत्तेनेत्यादौ न बोधः । ननु पदजन्यसमूहालम्बने सकलपदार्थोपस्थितिस-
त्वादासत्तिरस्तेयव अन्यथा काव्यादावन्वयवाक्याच्छब्दबोधानापत्तिरिति
चेत्संत्यम् । अव्यवहितपदार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापार एवासत्तिः । एकपदान-
न्तरमपरपदे कचिदुच्चारणं कचित्प्रतीतीच्छैव व्यापारः । श्लोकादौ पदता-
त्पर्यप्रदर्शनायैव योजनावाक्यम् । शुक्रवाक्येऽपि शिक्षकस्यैव व्यापारः ।

कारकत्वं नाम क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिपदकान्यतमान्वयित्वम् । दुह
घातोर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थ इति विभागरूपफलाश्रय-
त्वाद्घोः कर्मतेति तार्किकास्तत्र । फलद्वयार्थत्वे गोः पयो दुग्धे इति पञ्चम्य-
नापत्तेः । नचापादानत्वविवक्षया सेति वाच्यम् । तथा साति प्रामात् त्यज-
नीत्यस्याप्यापत्तेः । क्रियान्वितेति विशेषणस्याप्यर्थत्वाविषयादपि(?) क्रि-
यान्वितविभक्त्यर्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तदपि न, वर्षासु भवति वर्षा-
भूरित्यत्र विभक्त्यभावेन कारकत्वानापत्तौ यणनापत्तेः । तन्मते लक्षणा-
भ्युपगमेन विभक्त्यनुसंधानस्याप्यभावात् । अनुसंधाने वानटश्रुतमित्यादौ
कारकत्वापत्तौ फारकादत्तश्रुतयोरित्युदात्तत्वापत्तिः । एतेन फलाश्रयत्वं
कर्मत्वमित्यपास्तं गां दोग्धीत्यत्राऽव्याप्तेरित्यलम् ।

अनादित्वमनपभ्रष्टत्वमभ्युदययोग्यत्वं वा साधुत्वम् । बोधकत्वं तत्व-
मित्युक्तौ गाव्यादावतिव्याप्तेः । शक्तत्वं तत्त्वमित्युक्तौ विकरणानामसा-
धुतापत्तेः । अनपभ्रष्टत्वादेव
साधुत्वम् । नामसाधुत्वमेव ।
आधुनिकनाम्नां संकल्पादौ प्रयोगस्तु भ्रान्त्यय । २०० कुर्यादित्यादिनि-
यमात् । असाधुशब्दानां त्वानन्त्यान्न शक्तत्वम्, अर्थबोधस्तु साधुस्मरण-
द्वारा । अव्युत्पन्नानां तु शक्तिभ्रमाद्बोधः । अन्ये त्वाहुः बोधकरारूप
शक्तिपभ्रंशेष्वपि दुर्वारैवेति ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकतनुद्भयकृष्णाचार्यकृतो
वादसुधाकरः समाप्तिमियात् ॥

मौनिश्रीकृष्णभट्टविरचितः
लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः ११

कारुण्यवर्षजलदं फलदं तपसां सताम् ।
नीलोत्पलदलच्छायं निर्मायं धाम कामये ॥ १ ॥
तर्कव्याकृतिमीमांसापरिशीलनशालिना ।
मौनिश्रीकृष्णभट्टेन विभक्त्यर्थो विदिच्यते ॥ २ ॥

अथ सुबिभक्तीनामर्थो विविच्यते । तत्र सुखं—
स्वौजसमौडित्याद्यनुशासनानुशासितप्रत्ययत्वम् ।

तार्किकास्तु—

प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधकविभ-
क्तित्वं सुखम् ।

तिङ्स्तु स्वार्थभावनान्वयिन्येन स्वार्थसंख्यान्वयमवबोधयन्ति नतु
स्वप्रकृत्यर्थ इति तेषां व्युदास इति वदन्ति । तत्र । पचतिकल्पं देवदत्त
इत्यादौ प्रकृत्यर्थधर्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधकत्वाभावेनाव्याप्तेः । उप्रा-
सिका आस्यन्ते, हतशायिकाः शय्यन्ते, इत्यादावुप्रासनानीव देवदत्तकर्तृ-
कान्यासनानि हतशयनानीव देवदत्तकर्तृकानि शयनानीति बोधाद्भाष्ये
धात्वर्थे संख्यान्वयस्य स्वीकृतत्वात् स्वप्रकृत्यर्थभावनाधर्मिकस्वार्थबहुत्व-
संख्यान्वयबोधकतिङ्विभक्तिषु अतिव्याप्तेश्च ।

विभक्तित्वं तु—

विभक्तिश्च प्राग्दिशो विभक्तिरित्यनुशासना-
भ्यामनुशासितसंज्ञावत्त्वम् ।

तार्किकास्तु—

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान्यः प्र-
त्ययः सा विभक्तिः ।

एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः । प्रत्ययश्च तृजादिर्न-
संख्याशक्त इति तयोर्व्युदास इत्याहुः । तत्र । त्रलादीनां संख्यात्वावा-
न्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमत्त्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः । न च त्रलादीनां सप्त-

म्याद्यादेशत्वात् दोष इति वाच्यम् । सप्तम्यादेशत्वे
द्वित्वान् बहुतः बहुव्रीत्यादौ गुणापत्तेः ।

तत्र सुध्विभक्तिः फारकाकारकभेदेन द्विधा ।
ठितकर्तृकर्मादिसंज्ञामुपजीव्य विधीयमाना विभक्तिः
द्वितीयादिः । प्रथमा शेषपट्टी चाकारकविभक्तिः ।
त्रैयान्तर्भावः । यद्यपि शाब्दिकमते सर्वत्र क्रियापदाध्याहारः
धिकरणे प्रथमेति न्यासे वा प्रथमायाः
ऽपि, तथा पठ्या अपि कचित्तथात्वसंभवेऽपि, न तत्कारकं
वहारप्रयोजकं प्रत्युतानिष्टायहम् । उपपदविभक्तित्वं तु पदविशेषसंबन्धे
विधीयमानविभक्तित्वम् । फारकत्वं तु संकेतविशेषसंबन्धेन कारकपद
वत्त्वम् । भाष्ये फारके इत्यस्य संज्ञापरत्वेन व्यवस्थापनान् । तथा प्राह
णस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र प्राहणस्य संज्ञा कुतो न भरतीत्याश
ङ्क्याकथितशब्दोऽसंकीर्तिते वर्तते । केनासंकीर्तितं अपादानादिविशेष
क्याभिः । तथा च विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादन्यर्थसंज्ञाविज्ञा
नाद्वा प्राहणस्य न भवति संज्ञेत्युक्तम् ।

यद्यपि अथवेत्यनेन क्रियायामित्यर्थकत्वेनापि फारके इति सूत्रं व्या-
ख्यातम् । एवं च सप्तम्यप्युपपन्ना, तथाप्यकथितशब्दस्याप्रधानपरत्वे तद्-
व्याख्यानम् । न चाप्रधानत्वं सिद्धान्ते स्थितम् । तेन क्रियायामित्यर्थ-
कत्वेन व्याख्यातं भाष्यासंमतमिति निश्चीयते । यत्तु * क्रियान्वितविभ-
क्त्यर्थान्वितत्वं कारकत्वम् । 'सा लक्ष्मीरुपदुरुते यया परेपाम्' इत्यादौ
विपत्तौ चेत्यादिनामाध्याहारेणैव बोधात्पठ्यर्थस्य क्रियाकाङ्क्षाभावात्
पठ्यर्थान्वयिनः फारकत्वम् । जलस्योपस्फुरते इतिवद्विशेषक्रियायोगे वा
पठ्यति शब्दशक्तिप्रकाशिकायामुक्तम् । तत्र । क्रियान्वितत्वं किं साक्षादुत
परंपरासंबन्धेनापि । नाद्यः । सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः । नान्त्यः । पठ्या
अपि कारकत्वापत्तेः । सप्तम्याः कर्तृकर्मद्वारा क्रियायामन्वयः* पठ्याश्च
नेति शपथैकगम्यत्वात् । न चेष्टापत्तिः, कारकाकारकविभागोच्छेदापत्तेः ।
पठ्यप्रथमयोरपि फारकत्वात्तत्पूर्वयोरेनेकाचोऽसंयोगपूर्वाद्येत्यादिना य-
णाद्यापत्त्या सर्वोपपत्तेः । तत्र तत्र स्वरितत्वाश्रयणेन (?) दोषोद्वारे तु
गौरवमेव । ननु 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सूत्रे भाष्ये अप्रधानग्रहणं शक्य-

कर्तुं तत्र प्रधानादपि तृतीयापत्तिमाशङ्क्योपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-
लीयसीति प्रथमा भविष्यतीति प्रथमायाः कारकत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति
ज्ञेयम् । तत्र कारकशब्दस्यान्तरङ्गपरत्वेनैव हरदत्तादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।
नन्यथा शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यादौ कारकविभक्त्यभावेन उपपद-
वेभक्तेरुपपदार्थेऽन्वयानिभित्तकपष्ठीबाधकत्वेऽपि घर्हिर्भूतसंबन्धनिमित्त-
व्यष्ठीबाधकत्वे मानाभाव इति कश्चित् । नापत्तेः (?) एवं च भाष्याक्षरस्वार-
याहुराग्रहेण यदि प्रथमायाः कारकत्वं स्वीक्रियते तर्हि तुल्यन्यायेन
वेसर्जनीयसूत्रे भाष्यकारेण द्वयोः परिभाषयोरित्यादिना पूर्वत्रासिद्ध-
मेत्यस्यापि स्पष्टं परिभाषात्वकथनेन तस्यापि परिभाषात्वं स्वीक्रियतां,
अदि तत्र परिभाषात्वसाधर्म्यात्परिभाषापदवाच्यत्वम्, इहाप्यन्तरङ्ग-
त्रसाधर्म्यात् कारकत्वमिति तुल्यम् । यदपि जलस्येति दृष्टान्तकथनं
कृत्रः प्रतिपत्ते' इत्यनुशासनसंभवेऽपि प्रकृतं तदभावात् । नहि तत्र
गुणाधानं संभवति । तत्त्वे वा सुदप्रसङ्गात् । यदपि *क्रियान्वितकर्तृक-
र्मादिपट्टान्यतमत्वम्* इत्याहुः, तत्र क्रियान्वितविशेषणव्यावर्त्यं त एव
स्पष्ट्याः । केचित्तु * क्रियाजनकत्वयोग्यतायुद्धिविषयत्वमेव कारकत्व-
माहुः । तत्र योग्यता पञ्चादिव्यावृत्ता दुर्बला ।

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च
प्रथमाविधायकात् 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' इत्य-
नुशासनादुच्चैर्नोच्चैः कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्यादौ प्रातिपदिकाधमात्रे, तट
तटी तटमित्यादौ लिङ्गमात्राद्याधिक्ये, द्रोणो व्रीहिरित्यादौ परिमाणमात्रे,
एकः द्वौ बहव इत्यादौ वचनमात्रे प्रथमा । तत्र प्रातिपदिकार्थत्वं प्राति-
पदिकेन नियमेन वृत्त्या बोध्यत्वम् । तच्चासत्त्वभूतेषु सत्तामात्रस्य । अन्यत्र
तु सत्ताद्रव्यलिङ्गानाम् । अत एव 'जात्याकृतिव्यक्त्यः पदार्थः' इति
न्यायसूत्रम् । तटः तटी तटमित्यादौ तु प्रातिपदिकमात्रेण नियमेनावो-
चनात्प्रत्ययान्तसमभिव्याहारेणैव बोधनात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् ।
तत्र कृष्णादिनियतलिङ्गेषु त्रिकं प्रातिपदिकार्थः । तटादौ तु जातिव्य-
क्तीति द्विकमिति विवेकः । अत एव नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ
इति प्रन्थकृतां व्यवहारः । एवं च कौस्तुभादिसकलप्रन्थानां सौष्ठवे
द्विरोधेन लिङ्गाद्याधिक्ये इत्यस्य कृष्णः श्रीः ज्ञानमित्युदाहरणमनुचि-
मिति दिक् ।

ननु मृडानीहिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यादिति चेत् न, तत्र पुंयोगमहत्त्वादिकं प्रातिपदिकस्यार्थः उत प्रत्ययस्य । उभयदापि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया तत्सिद्धेः । संग्रहने चेत्यनेनाधिकार्यपरिच्छेदे तु सजातीयविभक्त्यर्थस्यैव परिच्छेदेन दोषाभावात् । ननु परिमाणग्रहणं व्यर्थं तस्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धेरिति चेत् । एवं हि नामार्थयोरिति अभेदेन द्रोणपदार्थस्य व्रीहिपदार्थेन संग्रहः स्यात् । तत्राप्युत्तर्यर्थं परिमाणग्रहणात् । तथा च द्रोणपदार्थस्य प्रत्ययार्थपरिमाणे अभेदसंग्रन्धेनान्वयः । तस्य च व्रीहिपदार्थं परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयः । नन्वेवमभेदातिरिक्तसंग्रन्धेनान्वये समानविभक्तित्वनियमाभावाद्द्रोणो व्रीहिमानयेति प्रयोगापत्तिरिति चेत् न । अभेदसंग्रन्धेन बोधव्यावृत्त्यर्थेन परिमाणग्रहणेन यत्राभेदसंग्रहो उल्लिखताकाङ्क्षा तत्रैव प्रथमान्विधानात् । नन्वेवमपि द्रोणं व्रीहिमानयेत्यत्रापि नामार्थयोरभेदसंग्रन्धेनान्वय इति अभेदसंग्रन्धेनान्वयः स्यात्तदर्थं लक्षणायाः आनन्दयकत्वे तत्रैव प्रकृतंऽपि निर्वाहं व्यर्थं परिमाणग्रहणमिति चेत् । नामार्थयोरित्यस्य किं नामार्थयोरैवाभेदान्वयः उत नामार्थयोरभेदसंग्रन्धेनान्वय एव । नाद्यः वैश्वदेव्यामिक्षा, स्तोत्रं पचतीत्यादीनामनन्वयापत्तेः । नान्त्यः । घटपटावित्यादायान्वयापत्तेः । एवं च संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याव्यत्वमिति भेदापेक्षयाऽभेदस्यान्तरङ्गत्वात् परिभाषामूलोपन्यासः । तथा च द्रोणं व्रीहिमानयेत्यादौ लक्षणां विनैव परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनान्वयोपपत्तिः । एवं च न सूत्रकारमतभेदोऽपि । अन्यथा तन्मतेऽभेदः सूत्रकारमतं तु भेद इति स्फुटं भेदः । महुत्तरीत्या तु न मतभेदः न वा लक्षणा, न च परिमाणग्रहणमिति मद्ब्रह्मविष्णुः ।

यत्तु द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्यन्यत्तयोरित्यत्वेन संग्रन्धाभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावो बोध्यः । यत्तु अभेदसंग्रन्धेनान्वय इति तत्र तस्य संग्रन्धत्वे मानाभावात् । संग्रन्धिभेदनिमित्तत्वात् संग्रन्धस्य, तस्य संग्रन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ पृथगपत्तिरिति वैश्विदुक्तं तन्न्यायविरुद्धं, युक्तिविरुद्धं, शास्त्रविरुद्धं च ।

तथाहि सामानाधिकरण्ये सति स्वविशेष्यविरुद्धविभक्तिरहितनामार्थस्य प्रकारतासंग्रन्धेनान्वय एवामेदसंग्रन्धः । सत्यन्तनिवेशात् द्रोणो व्रीहिरित्यादौ स्वविशेष्यविरुद्धविभक्तिरहितत्वेऽपि नान्वयः । न तु अभे-

दसंघ्नो नाम पदार्थान्तरमस्ति येनाभेदसंघन्धाभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावो बोध्य इति भवदुक्तं संगच्छेत । किंचैकत्वे यथाऽभेदस्य संघन्धत्वं नास्ति भेदघटितत्वाद्धि संघन्धस्य, तथा विशेषणविशेष्यभावसंघन्धोऽपि नास्ति घटो घट इत्यादौ निरूपकभेदाभावे एकत्र प्रकारताविशेष्यतयोरभावात् । यदि तु विरुद्धार्थकविभक्तिरहितनामार्थयोर्विशेष्यैक्येऽपि प्रकारभेदे विशेषणविशेष्यभावं श्रूये तर्हि स एवास्माकमभेदसंघन्धः । एतेनाभेदस्य संघन्धत्वे मानाभावः संघन्धिभेदनियतत्वात्संघन्धस्येति न्यायविरुद्धम् । विरोधस्योभयत्र तुल्यत्वात् । व्युत्पद्येक्येनिरूपकभेदाभावेऽप्यवच्छेदकभेदे विरुद्धयोः प्रकारताविशेष्यतयोः स्वीकारेऽभेदस्य संघन्धत्वाभावे विनिगमकाभावेन युक्तिविरुद्धम् । यदि तु युक्तिन्याययोरभेदं श्रूये तर्ह्यन्यतरन्मास्तु ।

यद्यपि नीलो घट इत्यादौ नीलपदोत्तरं पष्ठयापादनं तदपि शास्त्रविरुद्धम् । तथाहि—यदि अभेदसंघन्धे पष्ठयेव स्यात्तदा अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेनानेकसमानाधिकरणप्रथमान्ताभावात्समासविधानं व्यर्थं स्यात् । न च कण्ठेकालादिरवकाशः, तस्य सप्तमीविशेषणे इति पूर्वत्वविधानेनापि साधयितुं शक्यत्वात् । अतस्तदेव ज्ञापयति नाभेदसंघन्धे पष्ठीति । किंचात्र पदसंस्कारपक्षे भेदसंघन्धाभावेन प्रातिपदिकार्थत्वात्प्रथमोत्पत्तौ पश्चात्पदान्तरेणान्वये नामार्थयोरिति व्युत्पत्त्याऽभेदबोधः । तथा च तस्यामवस्थायां कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तरूपशेषत्वाभावात्संघन्धबोधभावाच्च पष्ठयाः प्राप्तेरेवाभावात् । किंच संघन्धः यत्र प्रकारतया भासते तत्र पष्ठी, प्रकृते संसर्गतया भानान्न सा । किंच वीरः पुरुष इत्यादौ यदि पष्ठी तदा समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानविभक्तित्वमिति नियमभङ्गापत्तिः । किंच पष्ठया शब्दशक्तिस्त्राभाव्याद्भेद एव प्रतीयते न त्वभेदः, तस्य तद्विरुद्धत्वात् । वीरः पुरुष इत्यादौ वीरपदोत्तरं पष्ठीसत्त्वे समानविभक्त्यभावात्नामार्थयोरभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यभावेनाभेदबोध एव न स्यात् । एवं चाद्यन्तवत्सूत्रस्थम् 'राहोः शिरः' इति व्यपदेशिवद्भावेन समर्थनभाष्यमभेदस्य संघन्धत्वाभावसाधकं भवदुक्तं नास्माकं प्रतिकूलम् । अभेदस्य संघन्धत्वेऽपि तस्य पष्ठ्यर्थत्वाभावेन भेदप्रतीत्यर्थं व्यपदेशाश्रयणस्य (पार्थगदाधरप्रभृतयः स्यान् ? आबश्यकत्वात्) । नतु पष्ठ्यर्थ एव संघन्ध इति नियमः, येन पष्ठ्यभावादभेदस्य संघन्धत्वं न स्यात् । सामीप्यस्य संघन्धत्वेऽपि भवद्भिस्तस्य पष्ठ्यर्थत्वास्ती-

पागत् । तस्माद्विशेषयुक्त्यभावेन सर्वशास्त्रकारविरुद्धमभेदस्य संबन्धत्वा-
भावयचनमयुक्तमिति दिक् ।

संबोधने प्रथमाविधायकात्संबोधने चेत्यनुशासनाद्राम मां पाहीत्यादौ
प्रथमा । तत्र—

**वक्तुरिच्छाविषयप्रकृत्यर्थसमवेतं प्रकृतशब्दज-
न्यं ज्ञानम् ।**

तथा च वक्तुरिच्छाविषयरामसमवेतज्ञानविषयो मत्कर्मकं रक्षणमिति
बोधः । अन्ये गदाधरप्रमृतयस्तु * वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेने-
च्छा प्रथमार्थः । तादृशेच्छायाः विषयतासंबन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया
भानम् । तथा वक्तुरव्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयो राम इति
बोध इत्याहुः । संबोध्यत्वं च समवायसंबन्धेन वक्तुरिच्छाविषयप्रकृत्यर्थ-
समवेतप्रकृतशब्दजन्यज्ञानाश्रयत्वं, तादृशेच्छाविषयत्वं वा ।

केचिन्तु संबोधनम् * अभिमुखात्कृत्याज्ञातार्थज्ञानानुभूतलज्यापारानु-
भूतो व्यापारः * तत्रापारजन्यज्ञानानुभूतलज्यापाराश्रयत्वं संबोध्य-
त्वम् । राम त्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयस्त्राणामिति बोधः । अभिमु-
खात्करणं च स्ववचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणं, तत्राश्रकं च मुत्परावृ-
त्त्यादीत्याहुः । तत्र, हा देवि धीरा भवेत्यसन्निरुद्धे तदसंभवात् । न च
बुद्ध्या संभवः, संबोधनसंबोध्योऽभिमुखात्करणादीनां सर्वेषां बुद्धिविषय
त्वस्यानुचितत्वात् । ननु राम मां पाहीत्यादौ मध्यमपुरुषानुपपत्तिः
न च युष्मत्समानार्थसंबोधनस्य विद्यमानत्वात्तत्सिद्धिः । तत्समानार्थ-
भवच्छब्दयोगेऽपि तदापत्तेः । एतेन 'त्वामस्मि वच्मि विदुषाम्' इत्या-
दावहमर्थकार्त्स्न्यव्यययोगे उत्तम इति प्रदीपोक्तमपास्तम् । तत्समर्थने
आप्रहश्चेदित्थं समर्थ्यताम्—अहमर्थकमहंशब्दार्थकं, तथा चाहंशब्दे-
नैवास्मदर्थप्रतिपादनादस्मत्सामानाधिकरण्यादुत्तम इति । अत एव अहम-
र्थकमित्येवोक्तं, न तु अहमर्थार्थकमिति । न च प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं
नास्ति, अन्यथा क्वचं वेत्तीत्यादौ ऋगर्थं वेत्तीति प्रत्ययोपपत्तिः । त्रिपुत्रा
प्रतीतस्य शब्दस्य, तथा ध्वलित्तिः प्रतीतस्य स्फोटस्य, प्रतीतानां च
वान्यलक्ष्यव्यङ्गानां व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादकत्वेन, तार्किकरीत्या असाधुभिः
प्रतीतस्य साधुशब्दस्य, आदेशेन प्रतीतस्य स्थानिनोऽपि प्रत्यायकत्व-
दर्शनेन तादृशनियमे प्रमाणाभावात् । न चाणुदित्सूत्रत्वभाष्यविरोधः ।

तस्याधुनिकशब्दसंज्ञया प्रतीतस्य तात्पर्यानुपपत्तिग्रहं विना प्रत्याय-
कत्वाभावपरत्वात् । यद्वा वृत्तिं विना प्रकृत्या प्रतीतस्य प्रत्ययानुपयो-
ग्यत्वाभावात् (?) प्रत्यायकत्वं शाब्दबोधजनकत्वं नास्तीति भाष्यार्थः ।
ऋचं वेत्तीत्यादौ सति तात्पर्येऽर्थबोधे इष्टापतिः । शक्त्या लक्षणया
वेत्यन्यदेतत् । अन्यथा शब्दप्रतीतस्य स्फोटस्यार्थप्रत्यायकत्वं भाष्यानुक्त-
मसंगतं स्यात् । परंतु ऋगादिशब्दानामर्थपरत्वे तावद्भक्तिः स्वीकार्या
द्विरेफादिवत्, अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति
नियमात्तत्र प्रत्ययार्थान्वयो न स्यात् । अत एवेको यणचीत्यत्र तद्वाच्य-
वाच्ये निरूढलक्षणेत्युक्तम् । तत्र निरूढं लक्षणं अणुदिदिति सूत्रं
यस्याः बोधकमिति तदर्थः । एतेनाणुदित्सूत्रस्थ-‘ प्रतीतस्य प्रत्यायकत्वं
नास्तीति ’-भाष्याद्ब्रह्मि पुस्तकमीक्षमाणस्य स्वीयसूक्ष्मोच्चारणमस्त्येवेति
वैयाकरणव्योक्तमपास्तम् । भाष्यस्यान्वयैवोपपत्तेः । तस्मात्त्वंपदाध्या-
हारेणैव मध्यमः । न च-भो ब्राह्मणास्त्वं पचेत्यापत्तिः, न च संवोष्या-
ख्यातकारकयोः समानवचनत्वनियमः भो ब्राह्मणाः चैत्रो गच्छती-
प्रनापत्तेरिति-वाच्यम् । त्यदादीनां परामृश्यमानसमानवचनत्वनिय-
मात् ।

ननु (अनवसरः ?रक्षसः) शक्तिनिर्भिन्ने क्त्से जहति चेतनाम् । हताश
म कस्यार्थे दग्धं जीवितमिच्छसीत्यादौ वक्तृसंबोध्ययोरेकत्वेन प्रकृतवा-
च्यार्थज्ञानसत्त्वात्सिद्धे वक्तुरिच्छाविरहात् रामस्य संबोध्यत्वानुपपत्ति-
रेति चेन्न । आत्मानमात्मना वेत्तीत्यादाविव लक्ष्मणविशिष्टराममूर्च्छि-
लक्ष्मणविशिष्टरामयोर्भेदाभ्युपगमेन संबोध्यत्वसंभवात् । एवं च प्रथ-
माया अप्यर्थसंभवे-

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेव वा ।

इत्यादौ षण्णामेव कथने प्रथमायास्तदनुक्तौ भूषणकारस्य वी-
ताभावाद्भूयतेति बोध्यम् । ननु ‘ तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा ’
तिन्यासे यथावस्थितन्यासे वा प्रथमान्तस्य क्रियान्वयाकाङ्क्षाया नि-
रूढत्वात्, आख्यातसंख्यावैक्यात्प्रत्ययसंख्याबोधोपपत्तौ प्रथमायाः सं-
ख्यावाचकत्वं किमर्थमिति चेत् न, चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावाख्या-
तोपात्तद्वित्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्याबोधाय तदावश्यकत्वात् ।

इति प्रथमा ।

द्वितीयार्थनिर्णय ।

वृत्तद्वितसमासनिपातादिभिरनभिहित कर्मणि द्वितीयाविधायक-
कर्मसङ्गकेद्वितीयेत्यर्थे 'कर्मणि द्वितीया' इत्याद्यनुशासनानुशासिनद्वि-
तीयाया कर्मसङ्गता अन्ये च वाच्या । ते चान्ये नत्वाश्रयत्वमात्रम् ।
अश्रान्दीत्यति उभयत वृष्णमित्यादौ तदभावात् । एतनाश्रयोऽवि-
रिधिदेश्य इत्यत्राश्रयोऽपि इति भूपगोक्तमपास्तम् । न चार्थान्तर लक्षणा
शक्तिप्राह्मणानुशासनतुल्यत्वे विनिगमनाभावेनैत्र लक्षणान्यत्र शक्ति-
रिति वस्तुमशक्यत्वात् । नानार्थोच्छेदापत्ते । अत एव कर्मत्वमपि न
ऋत्रियाजन्यफलशालित्वमात्र, किन्तु—

**कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्यफलेनात्यन्तं संव-
द्धुमिष्यमाणं कर्मत्याद्यर्थककर्तुरीप्सिततमं
कर्मत्याद्यनुशासितसंज्ञावत्त्वम् ।**

एव चौदन पचतीत्यान्वेनाश्रयक ओदननिष्ठविहृत्यनुकूलो व्या-
पार । पच्यते ओदन इत्यत्राप्येवमेव ।

तार्किकस्तु—देवदत्ताश्रितव्यापारजन्यविहृत्याश्रय ओदन इति बोध-
माहु ।

केचित्तु—देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यौदननिष्ठा विहृतिरिति बोध ।
तत्र च सुप आत्मन क्यजिति सूत्रस्थ भाष्य मानम् । तथाहि—इष्यत
पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोग भिन्नार्थत्वान् । किन्तु पुत्रमिच्छती-
त्यर्थे एव । एतच्च कर्मलभार एकाश्रयिका पुत्रकर्मिनेच्छेति बोधे फलविशे-
ष्यक एव सगच्छते । अन्यथोभयत्रापि एकाश्रयकपुत्रकर्मिनेच्छानुकूलो व्या-
पार इति बोधस्य तुल्यत्वात् 'भिन्नार्थत्वात्' इति भाष्यमसगत स्यादित्याहु ।
तत्र, भाष्यकृतयोरन्याभिप्रायनत्वात् । तथाहि—वृत्तिवान्ययो समानार्थ-
त्वमित्यस्य वृत्ति(विशेष्यप्रकृतिरु)पदेन समानार्थत्वमित्यर्थो वान्य ।
अन्यथा कुम्भकारादावपि समानार्थत्वं न स्यात्तत्र हि वाक्ये एतत्त्वप्रतीति-
न तु कुम्भकारेत्यण तत्रचौ । विधमन्यन्तन न समानार्थत्वमत्रावाप्येव
एवार्थो न्याय्य ।

व्यापार इति बोध .

इति बोध । एव च भिन्नार्थता स्पष्टैव । एतादृश्येन भिन्नार्थता भाष्यसमता ।
भवदुक्तप्रकारता—विशेष्यताकृत एव भेदो वृत्त्यभावनियामन भाष्य
समत स्यात्तर्हि पचतीति पाचक इत्यादौ वाक्ये क्रियाविशेष्यत्वेन, वृत्तौ

तदाश्रयविशेष्यत्वेन भिन्नार्थत्वात्कर्मकर्तृकृत्प्रत्ययादौ कापि वृत्तिर्न-
 स्यात् । न च तत्र देवदत्तपदाध्याहारेण समानार्थत्वमिति वाच्यम् ।
 लाघवात्पदद्वयघटितसमानविग्रहे चरितार्थो विधिः पदत्रयघटितविग्रहे न
 प्रवर्तते । अत एव भाष्ये इष्यते पुत्र इत्येवोक्तं, न तु देवदत्तेनेति । किं
 च पच्यतेकल्पं देवदत्तेन इत्यादौ कल्पवादीनां धात्वर्थविशेष्येऽन्व-
 यस्य कृत्प्रत्ययेन फलेऽन्वयापत्तेः । न चेष्टापत्तिरपसिद्धान्तादनुभवविरो-
 धात् । किंच क्रियाप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधः । न च फलेऽपि
 क्वचित्क्रियापदप्रयोगः । तस्य लाक्षणिकत्वेन तमादाय निरुक्तसमर्थ-
 नस्यानुचितत्वात् । किंच देवदत्तेन किं क्रियते पचतीत्युत्तरस्य संगतिश्च ।
 इत्याभिप्रेत्यैव मनोरमा-भूषण-कौस्तुभादिसकलग्रन्थेषु ओदनं पचति,
 पच्यते ओदनः, इत्यादौ समानो बोध इत्युक्तम् । एवं च सर्वग्रन्थानुकू-
 लभाष्यनिर्वाहे तद्विरुद्धं स्वातन्त्र्येण भाष्यसमर्थनमनुचितमिति दिक् ।

घटं जानातीत्यादौ घटविषयफलज्ञानानुकूलौ व्यापार इति बोधः ।
 ज्ञानजनकव्यापारश्च मनश्चक्षुःसंयोगादिः । अत एव मनो जानातीत्या-
 दयः प्रयोगाः । तत्र ज्ञानरूपफला प्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वम् । न च फल-
 व्यापारयोः सामानाधिकरण्यादकर्मकतापत्तिः । कालिकादिसंवन्धेन
 सर्वेषां फलसामानाधिकरण्यसत्त्वात्कर्मकत्वापत्त्या फलतावच्छेदकसं-
 वन्धेन सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोः सकर्मकाकर्मकलक्षणेऽवश्यं निवे-
 शनीयत्वात् । प्रकृते च फलतावच्छेदकः संवन्धो विषयता, व्यापार-
 तावच्छेदकः समवायादिरिति वैयधिकरण्यं स्पष्टमेव । अत एव ज्ञानस्य
 यटात्मोभयवृत्तित्वेऽपि कर्मप्रत्ययेन विषयतासंवन्धेन ज्ञानाश्रयघटस्यै-
 वाभिधानाद्बो ज्ञायत इति प्रयोगः, न तु आत्मा ज्ञायत इति । तथा
 कर्तृप्रत्ययेन समवायसंवन्धेन ज्ञानाश्रयस्याभिधानादात्मा जानातीति
 प्रयोगः, न तु घटो जानातीति । यद्वा ज्ञानेच्छादिरेव व्यापारः । ज्ञातो
 घट इति प्रतीत्या तज्जन्या ज्ञाततादि फलं तदाश्रयत्वाद्घटादेः कर्मत्वम् ।
 यत्तु केचिदाहुः—भावकार्यस्य समवायिकारणकत्वनियमान् भूतं भाविनं
 घटं जानामीति प्रयोगानापत्तिरित्यादि तत्तुच्छं, ध्वंसस्य प्रामाणिकत्वेन
 भावत्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाद्विज्ञानविषयताया अपि प्रामाणि-
 कत्वेन समवेतत्वेनैव लघुना कार्यत्वस्यविशेषितत्वात् । अत एव ध्वंसवदेव
 ज्ञातताया अपि निमित्तकारणमात्रजन्यत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

केचित्तु घटं जानातीत्यादौ कर्मव्यवहारो भाक्त इत्याहुः ।

अन्ये तु द्वितीयायाः विषयतायां लक्षणेत्याहुः । तदुभयमप्यसन् व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि द्वितीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च कर्मणि द्वितीयेत्यादौ मुख्यभाक्तसाधारणकर्मत्वप्रहणात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनुशासनानुशासितसंज्ञाव्यतिरिक्ते द्वितीयायाः असाधुत्वबोधनात्, संज्ञाया एव तदुत्पत्तौ प्रयोजकत्वात् । अन्यथा देवदत्ताय क्रुध्यति, पाचयत्योदनं देवदत्तेन विष्णुमित्र इत्यादौ द्वितीयोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । द्वितीयायाः लक्षणेत्यपि न, भवद्रीत्या घटं जानातीत्यादौ द्वितीयोत्पत्त्यभावेन तद्व्यवहारायाः वक्तुमशक्यत्वान् । स्यायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुञ्ज्महे इति न्यायेनास्ति लक्षणायां धीजाकाङ्क्षा । तच्च रूढिः प्रयोजनं वा । प्रकृतेऽनुशासनविरोधेन द्वयस्याप्यभावेन लक्षणायाः अभावाच्च, द्वितीयायाः लक्षणा अन्यासां नेत्यत्र विनिगमकाभावाच्च, विभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तव्याघातश्च । न च विभक्त्यर्थ्यातिरिक्तार्थे सा नेति वाच्यम् । संकोचे मानाभावात् ।

यत्तु मीमांसकैः सन्त्वधिकरणे उक्तं—साध्यत्वं द्वितीयार्थं, सत्तून् जुहोतीत्यादौ सत्तूनां भूतभाव्यनुपयुक्तत्वेन सत्तूनां साध्यसत्तुकरणकहोमानुभूलव्यापारप्रतीतये करणत्वं लक्ष्यते, एवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र द्वितीयया साधनत्वं लक्ष्यते इति तन्न, सुपां सुलुगिति व्यत्ययानुशासनेनैव सिद्धे लक्षणाश्रयणस्यानुचितत्वात् ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे—‘चाक्षुपत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिपदसमभिव्याहृतद्वितीयायाश्च लौकिकविषयिता, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्वमर्थः । उपनीतसौरभादिविषयकसुरभिचन्दनमित्याकारकचाक्षुपादिदशायां सौरभं पश्यति सौरभो दृश्यते इत्याद्यप्रयोगात्’ इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । ‘पदार्थैश्चानालोचने’ इति सूत्रे ‘तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इत्यादौ च दृश्यातोरप्यलौकिकविषयकतार्थकत्वदर्शनेन सौरभं पश्यतीत्यादीनामपि साधुत्वस्वीकारे बाधकाभावः । अन्यथा सुरभि चन्दनं पश्यतीत्यादौ सुरभिपदोत्तरं कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति मुख्यभाष्यमते द्वितीया न स्यात् । तत्र मतेऽपि लक्षणायाः तादृशप्रत्येकस्य साधुत्वस्वीकाराच्च ।

पुष्पं जिघ्रतीत्यादौ पुष्पपदस्य पुष्पवृत्तिगन्धे लक्षणा । धात्वर्थस्तु गन्धोपलक्षितप्रत्यक्षानुकूल आत्ममनःसंयोगादिरूपो व्यापारः । तथा चैकदेवदत्ताश्रयकपुष्पवृत्तिगन्धविषयकप्रत्यक्षानुकूलो व्यापार

इति बोधः । वृत्तित्वं संसर्गः । व्युत्पत्तिवादे तु घ्राधातुसमभिव्याहृतद्वि-
 तीयायाः आधेयत्वमर्थः । तस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण धात्वर्थैकदेशे गन्धे-
 ऽन्वयः । एवं च पुष्यवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाश्रय इति बोधः इति ।
 तत्र । गन्धस्य धातुवाच्यत्वे धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेन नृत्यादिवदकर्मक-
 त्वापत्तेः । पुष्पपदोत्तरं द्वितीयानापत्तेश्च । आमोदमुपजिघ्रतीत्यत्रो-
 पसर्गवशेन धातोर्ज्ञानमात्रमर्थः । तथा चामोदविषयकज्ञानानुकूलो व्यापार
 इति बोधः । अथवाऽऽमोदग्रहणानुकूलो व्यापार इति बोधः ।

**कर्म सप्तविधं-निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यम्, औदासी-
 न्यप्राप्यं, कर्तुरनीप्सितं, संज्ञान्तरैरनाख्यातं, अन्यपूर्व-
 कर्ममिति ।**

तत्र निर्वर्त्यं घटभस्मादिरूपं, विकार्यं मृत्काष्ठादिरूपं, प्राप्यं रूपं
 पश्यतीत्यादि, औदासीन्यप्राप्यं तृणं स्पृशतीति, कर्तुरनीप्सितं विपं
 मुद्धे, संज्ञान्तरैरनाख्यातं गां दोग्धि पय इत्यत्र गोरूपं, अन्यपूर्वकर्म-
 धितिष्ठति वैकुण्ठमित्यादि ।

ननु मृत्काष्ठयोर्विकार्यकर्मत्वमयुक्तं क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति
 चेत् न । प्रकृतिविकृत्योर्निरूढयाऽभेदविवक्षयोत्पत्त्याश्रयत्वान् । भूपणे
 काष्ठानि विदुर्वन्भस्म करोतीत्यर्थः । तण्डुलान्विकृतेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति
 षत् । एतच्च द्वयर्थः पचिरिति प्रशस्य भाष्ये व्युत्पादितमित्युक्तम् । वैया-
 करणन्यायैरपि तदेवानुसृत्य-अत्र प्रधानकर्मणि लादयः 'प्रधानकर्मण्या-
 रयेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इति भाष्योक्तेः । प्रधानकर्मत्वं चात्र कर्तृ-
 प्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम् । एतद्विष-
 ये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । तच्चोक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्म-
 नोरेव । तन्निष्ठविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाब्दप्राधान्य-
 प्रतीतेः, तण्डुलरूपे कर्मणि लादय इति नव्यानां प्रमाद एव । दुहादिषु
 भाष्ये गणनाभावाच्च-इत्युक्तं तत्र । दुहादिपरिगणितधातुव्यतिरिक्तानां
 णिजन्तभिन्नानां करोत्यादिषु पाठस्वीकारात् ।

ननु कर्तुं भीष्मं करोतीति कर्तेऽपि कर्म भीष्मात्परोऽरीति भाष्यरीत्य
 प्रयोगस्तुत्य इति चेत् किं पातः । नहि सः अन्यतरकर्मणि लकारसा-
 धकः अन्यथा भीष्मं कटः क्रियते इति प्रयोगापत्तेः । एवं चात्र प्रधान-
 कर्मणि लादय इत्यविचारताभिधानं, प्रधानकर्मण्यारयेय इति भाष्यं

नीहृक्त्वहविपयकमिति कैयटादिसकलप्रत्यकारैर्व्याख्यातत्वात् । तदुप-
मर्देनान्यथाव्याख्याने दृढतरप्रमाणाभावात् । एवं च तण्डुलरूपे कर्म-
णि लादय इति नव्यानां प्रमाद एवेति वदतामेव प्रमादः ।

ननु भाष्यकारेण दुहादिषु अपाठात्कथं तण्डुलरूपे कर्मणि लादय
इति चेत् भाष्यपाठस्योपलक्षणत्वात् । अत एव चकारेण संग्रह इति
कैयटादयः । ननु तर्हि ' व्यर्थः पचिः ' इति भाष्यं व्यर्थं, पाठेनैव द्विक-
र्मकतायाः सिद्धत्वादिति चेन्न । पचिरेव व्यर्थः नान्य इत्यभिप्रायपर-
त्वात् । तेन पयःकर्मकं गोसंयन्धि दोहनमिति बोधे एव गां दोग्धि पय
इत्यस्य साधुत्वं न तु गोकर्मकपयःकर्मकमिति बोधेऽपीति विशेषसद्भा-
वात् । ननु दुहादीनां व्यर्थत्वाभावे ' अपादानमुतराणि गां दोग्धि ' इति
विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यम् ' अवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चे-
दम् ' इति कैयटश्च विरुध्येतेति चेन्न । पयोरुपकर्मणोऽविवक्षायां गौरेव
कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मत्वप्राप्तौ तत्संभवात् । अत एव भाष्ये गां
दोग्धीत्येवोक्तं न तु पय इति । एतेन दुहेरपि अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागा-
नुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धि पय इत्यादौ गोपयसोरुभ-
योरप्यनेन कर्मत्वं, गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात्, पयसस्तु प्रयो-
ज्यफलाश्रयत्वान् । गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागी-
यसंयन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वान् । तत्त्वेनानुद्देश्यत्वान्न(?) उक्तप्राधान्यं
गोरिति तत्र लादयः । एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च
द्विकर्मत्वं बोध्यम् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तप्राधान्यं गर्गाणामिति
तत्र लादयः । उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं शतस्येति अनुद्देश्यत्वेनाप्रधानग-
र्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपीति नव्योक्त-
मपास्तम् । एवंविधस्वेच्छयानेकविधप्रयोज्यव्यापारस्वीकारे तृतीयचतुर्थ-
प्रयोज्यव्यापारेण गां दोग्धि पयः यद्गदत्तं विष्णुमित्रं देवदत्त इत्यादि-
प्रयोगापत्तेः । व्यापारद्वयार्थत्वमेवेत्यत्र नियामकाभावात् । न च गत्या-
दिसूत्रेण निस्तारः, तस्य ण्यन्तविषयत्वान् । अन्यथा त्वद्रीत्या गोरपि
कर्मत्वं न स्यात् । किं च पचनीतिरदुहादीनामपि व्यर्थत्वेऽभिप्रेते व्यर्थः
पचिरिति बहुवचनानामिति वदेन्न तु द्विकर्मणामिति । तथाकथनेन दुहा-
दीनां फलद्रव्यानुकूलव्यापारार्थत्वं न किंतु अकथितकर्मणा द्विकर्मकत्व-

मिति स्पष्टं प्रतीयते । अस्तु वा द्विकर्मकत्वं तथापि गोः प्रधानकर्म-
त्वाभिधानमनुचितमेव । तथात्वे हि 'प्रधाने नियता पृष्ठी गुणे तूम-
यथा भवेन्' इति भाष्याद्वोरूपे कर्मणि नित्यं पृष्ठी स्यात् । तथा च गां
पयसो दोग्धेति प्रयोगो न स्यात् । न चात्रानुद्देश्यत्वरूपगौणकर्मत्वमादाय
प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यम् । पयसः शाब्दमप्राधान्यमादाय पृष्ठीविक-
ल्पापत्तौ गोः पयो दोग्धेत्यस्याप्यापत्तेः । प्रकृते च शाब्दाप्राधान्यस्यैवो-
चितत्वाच्च । एतन्न—

दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुर्यं कर्मत्वमुच्यते ।

णिजन्तेभ्यः कर्तृत्वात्पयं तदसत्त्वेऽन्यकर्मता ॥

दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्घात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदे-
वोच्यते घात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते । तेन गौः पयो दुहाने दुग्धा
वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येव बोधः ।
तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्घा-
त्वर्थतावच्छेदकफलत्वादित्यादिव्युत्पत्त्यैव संपत्तौ दुहादेर्गौणं कर्म, नी-
वहादेः प्रधानं कर्मेत्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयमिति
शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशोक्तमनादेयं, गोः प्रधानकर्मत्वे पृष्ठीवि-
कल्पो न स्यात् । किंच पचतिवत्करोतेर्भ्यस्त्वे तण्डुलान्पचतीतिवद्वि-
काररूपकरोत्यर्थमादाय काष्ठं करोतीति प्रयोगापत्तिः । तस्मात्प्रकृतिवि-
कृतिस्थलेऽभेद एव शरणम् । (उभयगतैकैव कर्तृकर्मादिकारकशक्तिः प्रकृ-
तिविकृत्योरभेदत्वादित्यर्थः ।) अन्यथा विकृतिगतकर्तृत्वस्योक्तत्वेऽपि
प्रकृतिगतस्यानुक्तत्वाच्चृतीयांप्रसङ्गः । अत एव सुवर्णपिण्डः स्रगिराद्धार-
सदृशे कुण्डले भवत इति भाष्यम् । कारकशक्तिभेदे तु अन्यतरकारके
लकारापत्तिः । तथा च प्रयोगासंगतिः स्पष्टैव । एवं च काष्ठानि भस्म-
राशिः क्रियते इति प्रयोगः । नच 'गृहाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृ-
तेर्नहि' इति वचनविरोधः । तस्य चान्तमात्रविषयत्वान् (?) । तत्र मानं
तूक्तभाष्यमेव ।

एतेनैको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति भूधानुत्तरमेकवचनं प्रयुज्यानाः
ऽस्यस्ताः । प्रकृतिविकृतिभावव्यतिरिक्तोद्देशव्यतिषेधभावस्थले तूद्देशवसं-
ख्यासमानवचनत्वमाख्यातरय । अत एव शास्त्राणि चैत्प्रमाणं स्युरित्या-
दयः प्रयोगाः ।

यत्तु प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मारयातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्या-

प्यते । अतः काष्ठानि भस्मराशिः क्रियन्ते इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यका-
 ष्टादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु निर्वर्त्यभस्मादिरूप-
 कारवाचकपदसमानवचनता । अथैवं निर्वर्त्यवाचकपदात्प्रथमा न स्यात् ।
 तत्कर्मतायाः लकारेणानभिधानादिति चेत्सत्यं, काष्ठं भस्म ।
 भस्मादिनिर्वर्त्यकर्मताया लकारेणानभिधानेऽपि तत्कर्मतायाः धात्वर्थ-
 संसर्गतया भानोपगमेन तादृशकर्मोत्तरं प्रथमायाः साधुता, प्रातिपदिका-
 र्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव द्वितीयादिविभक्तेः साधुत्वात् ।
 न च धात्वर्थे नामार्थस्य साक्षादन्वयोऽव्युत्पन्न इति प्रकृते संसर्गतया
 भानं न संभवतीति वाच्यम् । घटो नीलो भवतीत्यादौ भवनादिक्रिया-
 यां नीलादेः कर्तृतासंबन्धेन साक्षादन्वयवदत्रापि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
 कर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासंबन्धेनान्वयोपगमात् ।
 न चैवमपि कर्मत्वस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन विवक्षायां काष्ठं भस्मराशि
 क्रियते इति प्रयोगापत्तिः । कर्मान्तरविशेषणतानापन्नक्रियायामेव
 द्वितीयया कर्मत्वं बोध्यत इति व्युत्पत्तिकल्पने गौर्दुहाते क्षीरमजा
 नीयते ग्राममित्यादिदोहननयनादिक्रियायां क्षीरग्रामादिकर्मत्वानन्वयप्र-
 सङ्ग इति वाच्यम् । प्रकृतिविकृत्युभयकर्मस्थले तथा व्युत्पत्तेः । यथो-
 क्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते । तथा कर्तृविशेषण-
 तानापन्नक्रियायामेव कर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः कल्प्यते । अन्यथा
 प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया काष्ठं भस्मना भवतीति प्रयोगस्य
 दुर्वारत्वात् —इति व्युत्पत्तिवादे उक्तम् । तत्र प्रकृतेः कर्मत्वमेव बोध्यते
 इत्यत्र मानाभावात् । प्रत्युत 'सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसदृशे कुडले
 भवतः' इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । यदपि नीलो घटो भवतीत्यादौ
 व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नीलस्य कर्तृतासंबन्धेन भवने तस्याश्रयतासंबन्धेन
 घटेऽन्वयः । तथा च नीलकर्तृकभवनाश्रयो घट इत्युक्तम् । तदपि न,
 विना प्रमाणं व्युत्पत्तेर्वाधायोगात् । न चान्वयानुपपत्तिर्मानम्, नीलघ-
 टयोरभेदबोधोत्तरं भवनस्याश्रयतासंबन्धेन विशिष्टेऽन्वयेपि 'सविशेषणे
 विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये वाधे' इति न्यायेन
 विशेषणे एवान्वयो भविष्यति स्वर्गां ध्वस्त इत्यादौ यथा ।

वस्तुतस्तु तादृशव्युत्पत्तौ मानाभावः । ओदनः पचतीत्यादौ ता-
 करीत्या पाके ओदनस्य कर्मतासंबन्धेनान्वये विवक्षिते
 त्याभावेन प्रथमाया अनुत्पत्तौ तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वाच्छब्दबोधजनक-

त्वाभावेनादोषात् । शक्तिभ्रमात्साधुशब्दस्मरणाद्वा बोधे इष्टापत्तिरेव
त्वया वाच्या । शाब्दिकमते तु तादृशप्रयोगाभावादेवादोषात् ।

यत्तु मासं व्याप्यौदनं पचतीत्यर्थे मासमोदनं पचतीति भवत्येवेति
हेलाराजमतानुसारेण नव्यैरुक्तं तन्न । भाष्येऽकर्मकेति प्रत्याख्यानाया-
कर्मकधातूनां व्यात्यादिफलवाचकत्वस्वीकारेऽपि पचत्यादीनां तथा
स्वीकारे मानाभावः । वार्तिककारमते व्यात्यादिफलस्य धात्वर्थत्वाभा-
वेन तादृशप्रयोगाभावे निश्चिते, फलभेदे प्रत्याख्यानायोगे भाष्यस्यापि
अकर्मकविषयतैवेति निश्चितत्वात् । मासं तण्डुलानोदनं पचतीति त्रिकर्म-
कप्रयोगे इष्टापत्तिश्चेदास्तां तावन् ।

प्रकृतमनुसरामः । प्राप्यं रूपं पश्यतीत्यादि । अत्र वेदान्तिनये आव-
रणभङ्गानुकूलो व्यापारश्चाक्षुषज्ञानरूपो दृशधातोरर्थः । तथा चावरण-
भङ्गाश्रयत्वाद्द्रुपादेः कर्मत्वम् । न चैवमीश्वरो रूपं पश्यतीति प्रयोगो न
स्यात् । ईश्वरे आवरणभावेन तद्भङ्गानुकूलव्यापाराभावादिति चेन्न ।
विषयगुणनपटवद्विषयगतमेवाज्ञानं तदावारकं न तु पुरुषाश्रितमित्य-
ज्ञानभेदस्वीकारेणेश्वरेऽज्ञानाभावेऽपि विषये तत्सत्त्वात्प्रयोगोपपत्तिः । न
च नयनपटलवत्पुरुषाश्रितमेवाज्ञानं, न तदतिरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमा-
णमस्तीति मतं दोष एवेति वाच्यम् । तत्राज्ञानारोपेण प्रयोगोपपत्तिः ।
दृश्यते हि पुराणादौ रामकृष्णादीनामीश्वराणामप्यज्ञानवर्णनम् ।

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तानीप्सितस्यापि कर्मसंज्ञाविधायकात्
'तथा युक्तं चानीप्सितम्' इतिसूत्राद्ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति, विपं
मुञ्जे इत्यादौ कर्मसंज्ञा । उभयत्राप्यनुद्देश्यत्वरूपानीप्सितत्वसत्त्वात् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं तु—

दुह्याचूपद्दण्डरुधिप्रच्छिचित्रूशासुजिमथमुपाम् ।

कर्म युक्तस्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ।

इत्यादि षोडशधातूनां कर्मणा युक्तस्यापादानादिविशेषैरविवक्षितस्य
कर्मसंज्ञाविधायकाऽकथितं चेत्यनुशासनानुशासितसंज्ञावद्ग्रां दोग्धि पय
इत्यादौ गवादिरूपं, तदपि पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमिति बोधे ।
गोसंबन्धि यत्पयस्तत्कर्मकं दोहनमिति बोधे तु पश्येव । दुहादिषु फल-
द्वयाभिधानेन गवादीनां कर्मत्वात् 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इत्यनेन कर्म-
त्वप्रतिपादनमनुचितमेवेति प्रतिपादितं प्राक् । ननु गां दोग्धि पयः
स्थाल्यामित्यादौ अधिकरणत्वाविवक्षायां स्थाल्या अप्यनेन कर्मत्वापत्ति-

रिति चेन्न । अन्तरङ्गत्वात्समवायसंबन्धवति चरितार्थो विधिः संयोगसंबन्धवति न प्रवर्तते । तथा युक्तमित्येकवचनादेकस्मिद्देश्ये उ(क्तमुी)भयत्रापादयितुमशक्यम् । अन्यथा देवदत्ताय स्थाल्यां हस्तेन गां दोग्धिं पय इत्यादौ सर्वत्र द्वितीयापत्तिः, अधिकरणसंज्ञाकरणसंज्ञयोरपि पूर्वत्वान् । यत्र तु न समवायसंबन्धवदुपस्थितं तत्र संयोगादिसंबन्धग्रहणम् । स्थालीं दोग्धिं पय इत्यादौ ब्रजमवरुणद्वि गामितिबदिष्टापत्तिः ।

वैयाकरणनव्यास्तु—स्वामिनः सत्त्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलो व्यापारो दीयतामित्याभिलाषादिरूपो दिदापयिषाव्यञ्जको याचेरर्थः । अविनीतं विनयं याचते इत्यत्र तु स्वीकारानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः । स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीति अभिला(षा?पा)दिजनको ज्ञानविशेषः । फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता । अत्रापादानादिविषयाभावाद्देनेन कर्मत्वमित्याहुः । तत्र, पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः, स्वधनं याचते इत्याद्यनापत्तेश्च । उभयत्र यथाकर्म स्वत्वोत्पत्तिस्वामिस्वत्वनिवृत्त्यभावात् ।

यत्तु पौरवं गां याचते इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचेरर्थः । प्रधानकर्मगवाद्यन्वितद्वितीयार्थविषयत्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति । स्वविषयकज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् । अत एव घटो जिज्ञास्यते इत्यादौ घटादेः सन्नन्तकर्मतेत्यादि व्युत्पत्तिवादे उक्तम् । तत्र । पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः स्वसंप्रदानकदानेच्छां प्रति फलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथाप्रयोगापत्तेश्च ।

मम तु प्रतिभाति—बुद्ध्या निश्चितलाभानुकूलो व्यापारो याचेरर्थः । अनिश्चितस्तु भिक्षतेः । तस्माद्भिक्षतेर्याचितिसमानार्थकत्वं वदन्तो उपेक्षयाः । अत एव स्वधनं याचत इति प्रयागो नतु भिक्षते इति । इदं च भाष्येऽपि दुहियाचिभिक्षीति उभयोः पृथग्रहणाद्ब्रूयितम् । यदपि याचतमात्रादपायाभावेन बलेर्गा याचत इति नेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्युक्तम् । 'तदापि न' पूर्वपक्षभाष्ये 'तयोक्तेऽपि तदुत्तरसिद्धान्तभाष्ये' कस्यं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्येत सा भवेदिति पौरवाद्याच्यते कम्बल इति भक्त्येवेति वदन्तो भाष्यकारस्य बलेर्गा याचत इत्यादिप्रयोगस्यापीष्टत्वात् । ब्रजमवरुणद्वि गामित्यादौ निर्गमप्रतिबन्धानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः ।

एव चैवाश्रयक गोवृत्तिनिर्गमप्रतिबन्धानुक्त्वो व्यापारो ब्रजसम्बन्धीति बोध । अप्राधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् ।

गुरु धर्मं पृच्छतीत्यादौ जिज्ञासाबोधक व्यापारो धात्वर्थ । बोधे गुरु-वृत्तित्त्वस्य जिज्ञासाया धर्मविषयकत्वस्य चान्वय । तथा च धर्मविषयक-जिज्ञासाविषयकगुरुवृत्तिज्ञानानुक्त्वो देवदत्तकर्तृको व्यापार इति बोध ।

वृक्षमवचिनोतिफलानीयादौ ग्रहणानुक्त्वो व्यापारो धात्वर्थ । अन्ये त्रिभागभूवक्रमात्मानं चैरर्थ इति वदन्ति तत्र, विभागस्यार्थसिद्धत्वाद्वाच्यताकोटौ निवेशे गौरवात् । तथा चैकदेशदत्ताश्रयक फलवृत्तिग्रहणानुक्त्वो व्यापारो वृक्षसम्बन्धीति बोध ।

शिष्य धर्मं श्रूयतेत्यादौ ज्ञानानुक्त्वो शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो धात्वर्थ । एकदेवत्ताश्रयक शिष्यसम्बन्धी धर्मविषयकज्ञानानुक्त्वो व्यापार इति बोध । अन्ये तु प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदिवचित्रुविउपदिशियाचतीनामर्थ । तन्निष्ठाया प्रतिपत्तौ शिष्य याधेय वेन धर्मस्य विषयत्वेनान्वय । धर्मनिष्ठाया शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुक्त्वो व्यापारो देवदत्तनिष्ठ इति बोधमाहु ।

[केचित्तु ज्ञानोद्देश्यकशब्दजनककृतावियर्थ । शब्दस्य सविषयकत्वाभावात् धर्मविषयककृत्यधीन शब्द इति बोधमाहु । कृत्यधीन शब्दोऽर्थ । ज्ञानेशिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे च धर्मविषयकत्वस्यान्वय । तथा च शिष्यवृत्तिज्ञानोद्देश्य अपरे तु विषयतया ज्ञानानुक्त्वो शब्दप्रयोगरूपो व्यापार इति वदन्ति ?] । तत्राद्ये क्रियावाचित्वाभावाद्भावानुत्वाभाव । द्वितीये गौरवम् । तृतीये शब्द श्रूते इत्यादावनन्वय । तस्मादुच्चारणानुक्त्वो व्यापारोऽर्थ । धर्मपदस्य तत्प्रतिपादकशब्दे लक्षणा । तथा च गुर्वाश्रित धर्मप्रतिपादकशब्दकर्मकाचारणानुक्त्वो व्यापार शिष्यसम्बन्धीति बोध । सम्बन्धस्तुद्देश्यरूप । एव च धर्मोपदेशनाले प्रसङ्गान्छेद्रेण श्रुतेऽपि शब्दं धर्मं श्रूते इति न प्रयोग ।

शिष्य धर्ममनुशास्तीत्यादौ प्रवृत्तिपर्यवसायी ब्रूयर्थ एव शास्त्रेण । तथा च गुर्वाश्रित प्रवृत्तिपर्यवसायी धर्मप्रतिपादकशब्दकर्मकाचारणानुक्त्वो व्यापार शिष्यसम्बन्धीति बोध ।

अजा ग्रामं नयति भारं वहति हरति कपतीत्यादावुत्तरदेशसयोगानुक्त्वो व्यापारो नयत्यादेर्गर्थ । तथा च देवत्ताश्रित ग्रामसम्बन्धी अजा-

वृत्त्युत्तरदेशसंयोगानुकूलो व्यापार इति बोधः । संयोगस्य द्विष्ट-
त्वेऽप्यत्रा भ्रामसंबद्धा भयत्वितीच्छा न तु भ्रामः अत्रासंबद्धो भवत्वि-
त्युद्देशः । तेनाजायाः कर्तुरिति कर्मत्वं भ्रामस्य त्वकवितं चेत्यनेन ।

अकर्मरुधातुभियोगे देशभावकालगन्तव्याध्यानां कर्मसंज्ञाविधायकान्
' अकर्मरुधातुभियोगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्या च कर्मसंज्ञक इति
वाच्यम् ' इति यार्तिकान्मासं जीवति, कोशं ह्यपिति, गोदोहं तिष्ठति
कुरुन्क्रीडतीत्यादौ कर्मसंज्ञा । माससंबन्धिप्राणधारणानुकूलव्यापारो दे-
वदत्तकर्तृकः इत्यादि बोधः । अधिकरणत्वविधवायां तु क्षतम्येव, समाया
विजायत इति यथा । अत्र च [ननु देशपदेन कुरूपश्चालादिग्रहणात्कथ-
मिदमपि चेत् । विनिगमकाभावेनोभ (यप ? यार्थ) कत्वसंभवान् ।] समा-
नोदरे शयित इति निर्देशोऽपि लिङ्गम् । एतेन मामं जीवतीत्यादावधि-
करणरूपं गौणमेव कर्मत्वं सुपाऽनुभाव्यते । मासाधिकरणकजीवना-
निति बोध इति जयरामाद्युत्तमपास्तम् ।

अभिनीत्येतत्संचातपूर्वनाद्विशतेराधारस्य कर्मसंज्ञाविधायकान् ' अ-
भिनिविशश्च ' इत्यनुशासनादभिनिविशते सन्मार्गमित्यादौ कर्मसंज्ञा ।
सन्मार्गविषयकग्रहवानिति बोधः । एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति भाष्य-
प्रयोगात्कचिन्न । तेन पापेऽभिनिवेश इत्यादिसिद्धिः ।

उप-अनु-अधि-आह-पूर्वस्य वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञाविधायकान् ' उ-
पान्वध्याह्वसः ' इत्यनुशासनादुपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति
वा भ्रामं सेनेत्यादावधिकरणत्वं द्वितीयार्थः । तथा च सेनाकर्तृको भ्रामा-
धिकरणको निवास इति बोधः । अत्र तु लुग्विकरणपरिभाषया वस
निवास इत्यस्यैव ग्रहणं, न तु वस आच्छादन इत्यस्य । तेन गृहंऽनु-
वसते इत्यादिसिद्धिः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेः प्रतिषेधरोधकान्
' वसेरन्वयर्थस्य प्रतिषेधः ' इत्यनुशासनाद्वन उपवसतीत्यादौ तु न । ' उपो-
प्य रजनीमेभाम् ' इत्यादौ तु कालाध्वनोरित्यनेन द्वितीया ।

अधिपूर्वकशीङ्वासाभाधारस्य कर्मसंज्ञाविधायकादधिशीङ्वासां क-
र्मत्यनुशासनादधितिष्ठति अधिशेते अध्यास्तं वा वैकुण्ठं हरिरित्यादौ
कर्मसंज्ञा, तेन हर्याश्रिता वैकुण्ठाधिकरणिका शयनक्रियेति बोधः ।

गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्माकर्मरूपाणां धातूनामप्यन्तायस्थाय

कर्तुर्ण्यन्तावस्थाया कर्मसज्ञाविधायकात् 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्द
कार्माकमक्राणाम्' इत्यनुशासनात्—

शून्यगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेत्यन् ।

आशयश्चामृत दवान्चेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं य स मे श्रीहरिगति ॥

इत्यादावप्यन्तकर्तृभूतानां शत्रु-स्व-देव-विधि पृथ्वीत्यादीनामनेन
कर्मसज्ञा । तथा च स्मर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो व्यापारो
हरिकर्तृक इत्यादिबोधः । अत्र कर्मत्व द्वितीयार्थः । यत्तु शब्दशक्तिव्युत्प-
त्तिवादानुगोघेन प्रकृत्यर्थनिरूपितं कर्तृत्वमेव द्वितीयार्थं इत्युक्तं वैयानर-
णनञ्चै तन्न, प्रधानणिजर्थकर्मत्व एव द्वितीयाविधानेन गत्यादिसूत्रस्य
विध्यर्थत्वे नियमार्थत्व वा कर्मत्वस्यैव तदथत्वात् । अन्तर्भूतगत्यर्थकऽपीदं
प्रवर्तते । तन्न स्मरयति कपीनित्यादि सिद्धम् । न चैव नाययति बाह्ययति
वा भारं भृत्यनेत्यादावन्तर्भूतगतित्वात्कर्मत्वापत्तिः । नीवृद्धोनेति निषे-
धात् । इदमेवात्र गौणगत्यर्थग्रहणं लिङ्गम् । देवत्तकर्तृका भृत्यकर्तृक
ग्रामभारकर्मकनयनवहनानुकूला क्रियेति बोधः । बाह्ययति वलीवर्दान्य
वानित्यादि तु 'नियन्तृकर्तृकस्य बहोरनिषेधः' इति स्मरणात् । देवदत्त-
कर्तृका वलीवर्दाश्रितयनकर्मकग्रहनानुकूला क्रियेति बोधः । अस्मादेव
भाष्योदाहरणाद्दृष्टियोगमपहरतीति न्यायवाधित्वात् पशुप्रेरकसामान्यस्य
ग्रहणम् । हिंसायामेव प्रत्यवसानार्थभक्षे कर्मत्व, भक्षयति वलीवर्दान् स
स्यम्, एककर्तृका वलीवर्दानिष्ठा सस्यकर्मकभक्षणानुकूला क्रियेति बोधः ।
भक्षयत्यन्नं वदुनेत्यादौ तु वदुकर्तृकाकर्मकभक्षणानुकूला क्रिया
देवत्तकर्तृकति बोधः ।

'जल्पतिप्रभृतीनामुपसर्पानम्' इत्यनुशासनाज्जलं यति पुत्रं धर्मं
देवदत्त इत्यादौ कर्मसज्ञा । अत्र पुत्रनिष्ठधर्मकर्मकजल्पनानुकूला क्रिया
देवदत्तकर्तृकेति बोधः । अत्र त्रुणसमानाथकत्वाज्जल्पतियोगोऽरुथितचेति
कर्मसज्ञाया यद्देवदत्तं जल्पयति मं पुत्रं देवदत्तमिति प्रयोगोऽपीष्ट
एव । देवदत्तनिष्ठपुत्रनिष्ठधर्मकर्मकजल्पनानुकूला क्रिया यद्देवदत्तकर्तृकेति
बोधः । हृशेश्चैन्यनुशासनादर्शयति हरिं भक्तानित्यत्र कर्मसज्ञा, भक्तवृ-
त्तिहृगिकर्मकदर्शनानुकूला क्रिया देवदत्तकर्तृकति बोधः । स्मारयति हरिं
भक्तैरित्यत्र स्मरतेर्बुद्ध्यर्थत्वेऽपि न गतिबुद्धीत्यनेन कर्मत्वम् । तत्र

ज्ञानसामान्यार्थस्यैव ग्रहणात् । अत्र दृशेद्येत्येव लिङ्गम्, अन्यथा दर्शनस्यापि बुद्धिविशेषत्वात्तेनैव सिद्धे किं तेन ।

हृत्तोरणौ कर्तुणौ कर्मत्वविधायकात् ' हृत्तोरन्यतरस्याम् ' इत्यनुशासनात् हारयति कारयति भृत्येन भृत्य वा कटमित्यादौ विकल्पेन कर्मसङ्गा । भृत्यकर्तृक तत्कर्मक वा कटकर्मक हरण करण वा तदनुकूला देवदत्तकर्तृना प्रवर्तनेति बोधः ।

आत्मनेपदिनोरभिपूर्ववदिदृशोग्ण्यन्तकर्तुर्बन्ते विकल्पेन कर्मसङ्गाविधायकेनाभिनादिदृशोग्मनेपदेवेति धान्यमित्यनुशासनेनाभिरादयत दर्शयत देव भक्तेन भक्त वेत्यादौ भक्तकर्तृक तत्कर्मक वा देवकर्मक मभिवन्दनं दर्शन वा तदनुकूला प्रवर्तना देवदत्तकर्तृनेति बोधः ।

तसन्तोभयसर्वयोर्योगे विकृ-उपर्युपरि-अगोऽअधोऽध्यवीत्येतेषा च योगे द्वितीयाविधायकात्—

‘ उभसर्वतसो कार्या विकुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाधेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यतः ’

इत्यनुशासनादुभयतः कृष्ण गोपा इत्यादौ द्वितीया । कृष्णसन्धि-पार्श्वद्वयवर्तिन इति धोर । विकृ कृष्णाभक्तमित्यादौ कृष्णाभक्तसन्धि-निन्दत्यर्थः । उपर्युपरि अगोऽधोऽध्यधि वा लोक हरिरित्यादौ सामीप्यरूपसन्धो द्वितीयार्थः । लोकसमीपोर्ध्वभागवृत्तिर्हरिरिति बोधः । एव समीपाधोभागवृत्तिः समीपदेशवृत्तिरिति यथाक्रम बोधः ।

‘ अभिन परित समयानिरुपाहाप्रतियोगेऽपि ’ इत्यनुशासनादभिन परितो वा कृष्ण गोपा इत्यादौ द्वितीया । अनयो रण्डश शक्तया सर्वावच्छेदनेत्यर्थः । तद्वदशं सर्वस्मिन् द्वितीयार्थसामीप्यसन्धान्वय कृष्णसन्धि-सर्वावच्छेदनेत्यर्थः । अभिन इति आभिमुख्ये(वा?) कृष्णसमुख इत्यर्थः । समया ग्राम निरुपा वत्यत्राव्यये सामीप्यार्थः । द्वितीयार्था निरूपितत्वं ग्रामनिरूपितसामीप्यवदित्यर्थः । हा कृष्णाभक्तमित्यादौ कृष्णाभक्त-सन्धी शोभ इत्यर्थः । ननु हा पित कासीत्यत्र तथा हा सातत्यत्रापि पितरि द्वितीयापत्तिरिति चेत् । पितृसन्धेरप्रभविषयसत्ता शोन्यत्यर्थान्त्वितरि हाश-दयागाभावात् । यद्वा हेत्यस्य मामित्यनेन सन्धः । ईदृशपितृवियोगाद्दह शोच्योऽथवा मम कष्टमिति बोधः । पितृव हाश-व्ययोग इत्याग्रहे तु अन्तरङ्गत्वात्प्रथमा ।

अन्तरान्तरेणाभ्यां योगे द्वितीयाविधायकात् 'अन्तर्गन्तरेण युक्ते' इत्यनुशासनादन्तरान्तरेण हरिं न सुखमित्यादावत्यन्ताभाववानर्थः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमभावेऽन्वेति । तथा हरिपदं हरिभक्तिपरम् । हरिभक्तिप्रतियोगिकाभावः दृष्टिसुखसत्ताभाव इति बोधः । तत्र ममान्तरात्कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्संबन्धी कमण्डलुमध्ये इत्यर्थादन्तरायोगाभावात्कमण्डलुना योगेऽपि अन्तरङ्गत्वात्प्रथमा । किमनयोरन्तरेण गतेनेत्यादौ विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थात्तृतीयान्तोऽन्तरेणशब्दो न तु निपातः । प्रकृते तु परस्परसाहचर्यानिपातस्यैव ग्रहणमिति द्वितीयाभावः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे कालाध्ववाचकाद् द्वितीयाविधायकात् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनुशासनात् मासमधीते क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ द्वितीया । व्यापकतासंबन्धो द्वितीयार्थः । तथा च मासं व्याप्याध्ययनमिति बोधः । अधिकरणत्वविवक्षायां तु मासेऽधीत इत्येव प्रयोगः । अन्तरान्तरेणेत्यनेन साहचर्यासंबन्धत्वप्रकारक एतस्य प्रवृत्तेः । अत एवैकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य साधुत्वम् । ननु त्रिंशद्दिनेषु कंचित्कालमध्ययनेऽपि मासेन सर्वव्याप्त्यभावे कथं प्रयोग इति चेन्न । यत्समुदायो मासादिपदार्थः त एव तदवयवाः । एवं च प्रत्यहं त्रिंशद्दिनेषु कंचित्कालमध्ययनेऽपि तदवयवव्याप्तिसत्त्वाद् द्वितीयोपपत्तिः । दिनं स्वपितीत्यादिप्रयोगस्तु नैरुदण्डादिस्वापे दिनावयवव्याप्त्यभावात् ।

ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपलक्षणत्वद्योतकस्थानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकात् 'अनुर्लक्षणे' इत्यनुशासनात्कारीरीमनु वृष्टिरित्यत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सन्त्याम् 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति द्वितीया । अत्रानोरनुभूयत इत्यत्रेव न क्रियागतविशेषद्योतकत्वम् । पृष्ठीवन्न संबन्धबोधकत्वं द्वितीययैवोक्तत्वात् । नापि विलिखतीत्यत्र विमाय लिखतीतिवन् क्रियापदाक्षेपकत्वं किंतु द्वितीयार्थसंबन्धस्य लक्ष्यलक्षणभावरूपविशेषेऽवस्थापनम् । तदुक्तम्—

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः ॥ इति ।

संबन्धभेदकत्वाभावेऽपि कचिद्विधानसामर्थ्यात्संज्ञा । अत्र द्वितीयार्थः संबन्धः हेतुश्च । अत्र शब्दशक्तिप्रकाशिकायामनुशब्दस्य क्रियावाचित्वादित्युक्तं, भाट्टरहस्ये च हेतुसमानाधिकरणमनोरथं इत्युक्तं, तदु-

भयमप्यसन् । सर्वमत उपसर्गाणामाचरन्त्वान् । वृश्मनु विद्योतते विद्युत्-
 त्यत्र वृश्मज्ञानजन्यज्ञानविषयो विद्युद्विद्योत इत्येव बोधाद्धेतुत्वाभावा
 य । एव च कारीर्यभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोध ।
 अनन्तरोक्त 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयानिमित्तसहस्यदार्ढ्यसाहित्य
 शोत्येऽनो कर्मप्रवचनीयसज्ञाविषयकार् 'तृतीयार्थे' इत्यनुशासना-
 दनो कर्मप्रवचनीयसज्ञाया तद्युक्ते नदीमन्वयसिना सेनत्यत्र द्वितीया ।
 सन्नधो द्वितीयार्थे । तथा सह सब(न्धेऽद्धे)त्यर्थे । साहित्यरूपसन्नधस्य
 द्विष्टवेऽपि तृतीयान्प्रतियोगिन्येव द्वितीया । हीनत्वद्योतनानो कर्मप्र-
 वचनीयसज्ञाविधायकार् 'हीने' इत्यनुशासनादनुहरिं मुग इत्यत्रानो
 कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । तथा च हरिप्रतियोगिकारूपवन्त इत्यर्थे ।

अविन्न हीने च शोत्ये उपत्यस्य कर्मप्रवचनीयसज्ञाविधायनात् 'उपो-
 धिने च' इत्यनुशासनाद्धीने उप हरिं मुग इत्यत्रोपशब्दस्य कर्मप्रवच-
 नीयसज्ञा बोध पूर्वम् । सार्यपक्षयाधिरो द्रोण इत्यर्थे उप सार्यो द्रोण
 इत्यादौ यस्मादविन्नमिति सप्तमी वक्ष्यत । वैयाकरणेन चैत्तूप मुरान्द-
 रिरित्यात् नै मुरप्रतियोगिनाविन्नत्वमिति बोधादधिनेऽपि द्वितीया
 भवतीत्युक्तम् । तत्र । सप्तम्या वाधादुप मुगेषु हरिरित्यस्यैवपत्वात् ।

लक्षणेत्थभूतारयानभागरीप्साभु प्रतिपयनम्, इत्यनेन वृक्ष प्रति पर्य
 नु वा विद्योतते विद्युदित्यादौ प्रत्यादीना कर्मप्रवचनीयत्वात्कर्मप्रवचनी
 ययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया।वृक्षज्ञानजन्यज्ञानविषयो विद्युद्विद्योत इ-
 त्यर्थे । भक्तो विष्णु प्रति पर्यनु वा । अत्र विषयत्वारय
 सन्नधो द्वितीयार्थे । तस्य पदार्थरुदेशे भक्तावन्वय । तथा च
 विष्णुविषयकभक्त्याश्रय इति बोध । इत्थभूत कचित्प्रकार प्राप्त
 स आरयायत निरूप्यतेऽननतीथभूतारयान प्रकारविशपनिरूपकत्वम् ।
 लक्ष्मीहरिं प्रति परि अनु वत्यत्र स्वत्वारय सन्नधो द्वितीयार्थे । हरिप्र-
 तियोगिकत्वमनती लक्ष्मीरिति बोध । वृक्ष वृक्ष प्रति परि अनु वा
 सिञ्चतीत्यत्र व्याप्यत्विशिष्टवृक्षादिकर्मप्रवचनक्रियेति बोध । यदा तु
 जलनिरूपितसयोगाश्रयत्व वृक्षे विरहित, यदा कर्मत्वस्य सन्नधत्वं
 विवक्षा तदाप्यनन द्वितीया।वृक्षनिष्ठ व्याप्यतानिरूपितव्यापकत्वमती स-
 कक्रियेति बोध । यदा तु तदा . जल वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चतीति
 च प्रयोग । जले कर्तुरिति कर्मत्व वृक्षे तु कर्मप्रवचनीयत्वान् द्वितीया ।

भागवर्जलक्षणादावभेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकात् 'अभिरभागे' इत्यनुशासनाद्दक्षमभि सिञ्चति इत्यादावभेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया पत्वाभावश्च । बोधः पूर्ववत् । भागे तु यदत्र ममाभि स्यात्तदीयताम् । अत्र यच्छब्दो बुद्धिस्थत्वेन भागप्रोधकः । मत्संबन्धिभागकर्तृका एतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयः(?) तत्कर्मकं दानमिति बोधः ।

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इत्यनुशासनादपिः कर्मप्रवचनीयः । सर्पिषोऽपि स्यात् । अपिः स्वद्योत्यविन्दुदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः । तथा च सर्पिरवयवविन्दुकर्तृका तद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः । उदकस्या(प्या)चामेदित्यादौ कर्मापेक्षः । तथा चोदकावयवविन्दुकर्मिका तद्विन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयो देवदत्तकर्तृकाचमनक्रियेति बोधः । अपि स्तुयाद्विष्णुमित्यत्र विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका शक्यत्वेन संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः । विग् देवदत्तमपि स्तुयाद्द्विपलमित्यत्र द्विपलकर्मिका गर्हा स्तुतिरिति बोधः । स्तुतिगर्हत्वे तत्कर्तुरपि गर्हत्वं फलति । एवंविधद्वितीयार्थनानात्वादाश्रयत्वं द्वितीयार्थ इति भूपणोक्तमपास्तम् । * तिवन्तधातूपस्थाप्यपाकर्मिककर्मत्वानुभवानुकूलमुप्सजातीयत्वं द्वितीयात्वम् * । [चोरस्य हिनस्तीत्यत्र तिवन्तधात्वर्थे कर्मत्वप्रतिघातिकादौ कर्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावकसजातीयत्वान्नाध्याप्तिः?] वस्तुतः * संकेतविशेषसंबन्धेन द्वितीयापदवत्त्वमेव द्वितीयात्वम् * । एवं तृतीयादावपि ।

इति द्वितीया ।

तृतीयार्थनिर्णयः ।

* कर्तुरिच्छाविषयप्रधानीभूतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्याश्रयस्य कर्तृसंज्ञाविधायकेन स्वतन्त्रः कर्तृत्यनुशासनेन रामेण वाणेन हतो वालीत्यादौ रामस्य कर्तृसंज्ञाया सत्यां, तथा * कर्तुरिच्छाविषयाव्यवहितफलजनकव्यापाराश्रयत्वरूपसाधकतमत्वस्य करणसंज्ञाविधायकेन 'साधकतमं करणम्' इत्यनुशासनेन वाणस्य करणसंज्ञायां सत्यामुभयत्रापि 'कर्तृस्वरणयोस्तृतीया' इत्यनुशासनात्तृतीया । उभयत्राप्याश्रयत्वं तृतीयार्थः । कर्मेत्तत्कर्तृत्वाधिकरणत्वानि विशेषणविशेष्यभाववदनियतानि न तु गोत्वादिबद्धस्तुविशेषणनियतानि । अतः इच्छाश्रियेति विशेषणम् । रामकर्तृकवाणव्यापारासाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः ।

अयं कर्ता त्रिविधः—केवलः, प्रयोजको हेतुः, कर्मकर्ता च । देवदत्तेन ह्यग्निः सेव्यत इति शुद्धः । क्रियते हरिणेति प्रयोजको हेतुः । गमयति कृष्णं गोकुलमिति कर्मकर्ता, देवदत्ताभिन्नाश्रयको हरिकर्मकः संबनानुकूलो व्यापारः । हर्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः । गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इति यथानमं घोषः ।

ननु विवक्षातः कारकविभक्तयो ज्ञाना भवन्तीत्युक्तत्वादेवदत्तः काष्ठैः पचतीतिवत्काष्ठानि देवदत्तेन पचन्तीत्यपि स्यादिति चेन्न । अर्था हि कर्ता तत्प्रयुक्तेन पदेन(?) । किं च तस्य प्रतिनिधिः दृश्यते । ग्रीह्यभावं नीगौरैरिज्यते । कर्तुः स नास्ति । तद्भेदे कर्मान्तरमेवेति प्रसिद्धिः । किंच कारकान्तरानुपादानेऽयसौ दृश्यते भवत्यादिविविति सफलकारकचक्रप्रयोक्तुरेव मुख्यं कर्तृत्वम् । अन्येषां तु विवक्षारूपगौणकर्तृत्वेन देवदत्तप्रयोजकत्वाभावात् । ननु विवक्षावशात्काष्ठादिकरणादीनां कर्तृत्वादिप्रसंप्रदानानुपादानयोरपि कर्तृत्वापत्तिरिति चेन्न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तन्निष्ठक्रियायाः प्राधान्यत्वस्यास्वीकारात् । ननु आत्मानमात्मना वेत्सीत्यादावेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानुपपत्तिः । न च विवक्षावशात्त्रिगोहः । पर्यायेण तथा वक्तुं शक्यत्वेऽपि आकडारादेका संज्ञा इति नियमादेकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्मत्वकरणत्वादेरसंभवादिति चेत्सत्यम् । अत एवाहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदं स्वीकृत्य समाहितं भाष्ये ।

एतेन ननु एकस्यैव करणत्वकर्मत्वस्वीकारे कर्म करणमिति नानाविवक्ष्यवहारोऽनुपपन्नः । व्यवहर्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादिति चेन्न । उपधेयसंकरेऽपि उपाधेरिति न्यायेन व्यवहर्तव्याभेदेऽपि व्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव घटो द्रव्यं पाचकः पाठक इत्यादाविव व्यवहारभेदस्वीकारात् । विवक्षातः कारकविभक्तयो नाना भवन्तीति शाब्दिका अप्यनुकूला इति तार्किकोक्तमपास्तम् । भवदृष्टान्तेन हि देवदत्तः पाचकः पाठक इतिवदात्मा कर्म करणमिति व्यवहारे सिद्धेऽपि एकस्यात्मनः कर्मकरणत्वासंभवात् । अन्यथा आत्मानमात्मना वेत्सीतिवत्काष्ठानिकाष्ठैः पचन्तीत्यपि स्यादिति सर्वोपप्लवः स्यात् । प्रकृतमनुसरामः ।

तार्किकास्तु कारकविभक्तिरूपतृतीयायाः क्रियान्वयि कर्तृत्वं करणत्वं चार्थः । कर्तृत्वं च मुख्यं क्रियानुकूला कृतिरेव । सा च कर्त्राल्यातसमभिव्याहते चैत्रः पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यतयाख्यातेन प्रत्याप्यते । चैत्रेण

पच्यते शय्यते इत्यादिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियाविशेषणतया तृतीयया प्रत्याप्यते इत्याहुः । तन्मते घटो भवतीत्यादौ घटादीनां कर्तृत्वं न स्यात् । न च तत्र भाक्तं कर्तृत्वं, भाक्तत्वे घटेन भूयते इत्यत्र तृतीया न स्यात्तदुत्पत्तौ संज्ञाया एव नियामकत्वात् । अनेककल्पनापत्तेश्च । विस्तरस्तु अस्मत्कृतारयातवादे द्रष्टव्यः ।

केचित्तु करणत्वं * कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावे सति क्रियाहेतुत्वम् * । सत्यन्तेन कर्तृकर्मणोः करणनिष्ठव्यापारद्वाराऽधिकरणस्य कर्तृकर्मन्यतरनिष्ठव्यापारद्वारा संप्रदानस्य स्वानुमति- (प्रकाशनेने) च्छोत्पादनद्वाग, अपादानस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगना- शकविभागद्वारा च क्रियाहेतुत्वादतिव्याप्तिवारणम् । कुठारेण छिनत्तीति भाक्तं करणत्वमित्युक्तं तत्र मुख्यत्वे संभवति भाक्तत्वे प्रमाणाभावात् ।

अन्ये तु * व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम् * । घटं प्रति कपाल-संयोगवारणाय व्यापारवदिति, ईश्वरज्ञानवाग्णयासाधारणेति । असा-धारणकारणत्वं च कार्यतानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वमिति वदन्ति ।

यत्तु भूषणे उक्तम्—करणतृतीयाया अप्याश्रयो व्यापारश्चार्थ इति । तन्न । काष्ठादिकरणनिष्ठव्यापारस्य स्थात्याद्यधिकरणनिष्ठव्यापारवद्भा-स्वर्थत्वान्प्रयकत्वेन पुनस्तृतीयार्थत्वकल्पनस्यानुचितत्वात् । न च प्रत्य-यार्थत्वमेवास्तु मास्तु धात्वर्थत्वमिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थत्वे काष्ठानि पचन्तीत्यादौ काष्ठानां धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वानापत्तेः ।

दिवः साधकतमस्य युगपत्कर्मसंज्ञाकरणसंज्ञाविधायकाद् दिवः कर्म चे-त्यनुशासनादक्षैरक्षान्वा देहिता दीव्यतीत्यादौ द्वितीया तृतीया च । अक्ष-करणकदेवनर्तते धोः । नन्वत्र परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठयाऽ-क्षाणां देवितेत्यस्यैवोचितत्वमिति चेन्न । कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थाश्रयकर्म-ण्येव तत्प्रवृत्तेः । न चात्र परत्वात्तृतीयैव स्यादिति वाच्यम् । कार्यकाल-पक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्द्वितीयोपपत्तेः ।

प्रकृत्यादिशब्देभ्यः सर्वविभक्त्यर्थे तृतीयाविधायकात् 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यनुशासनात्प्रकृत्या चारुरित्यादौ तृतीया । स्वाश्रया-धिकरणयावत्कालवृत्तिचारुत्ववानिति धोः । प्रकृतिवर्मविशेषः । प्रायेण याज्ञिक इत्यादौ प्रायशब्दस्यावच्छेदकावच्छिन्नतराहित्यविशिष्टबाहुल्य-

मर्थ । तृतीयाया अत्रच्छिन्नत्वम् । तथा च किञ्चिन्न्यूनमाहुत्यावच्छिन्न-
यज्ञविद्यावानिति बोध । नाम्ना मुनीक्षण इत्यादौ नामज्ञाप्यतीक्ष्णत्व-
वानिति बोध । मुखो नाम राज्ञेत्यत्र नामेति लुप्रतृतीयाक प्रसिद्धार्थ-
रमययम् । तथा च मुख इति प्रसिद्धो राज्ञेत्यर्थ । नाम्ना चन्द्रकले-
त्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशदाभिज्ञेत्यर्थ । ननु सर्वत्राक्षिप्तप्रियाकरण
त्वात्तृतीयासिद्धो व्यर्थमि(दमि)ति चेन्न । सन्नन्धवेन विप्रश्वाया
पठ्ठीमाधनार्थत्वेन सार्थम्यात् । अस्मिन्पत्रे प्रकृत्यादिभ्य तृतीयाया
सन्नन्धोऽर्थ ।

द्वयोरुणप्रधानभावन गुणत्रियाद्रयेरन्वयबोधकसहस्रप्रयोगे कचि-
दप्रयोगे वाऽप्रधाने तृतीयाविधायकान् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्यनुशासना-
त्पुत्रेण सहागत पिता, पुत्रेण सह पिता स्थूल, पुत्रेण सह पितुगोरि-
त्यादावार्थान्वयरूपाप्रधानात्तृतीया । तत्रयोग विनाऽपि वृद्धो यूनेत्यादा
बोध्यम् । सहार्थश्च समभिव्याहृतपत्न्यर्थसमानकालिकसमानदंशरूप सा-
हित्य सन्नन्धतृतीयार्थ । तथा च पुत्रसन्नन्ध्यागमनसमानकालिकागमन-
वान्पितति बोध । पुत्रसन्नन्धस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान्पिता पुत्रस-
न्नन्धगोस्वामित्वसमानकालिकगोस्वामित्ववान्पितेति यथाक्रम बोध ।

वैयाकरणनव्यास्तु व्युत्पत्तिवादानुसारण तृतीयार्थश्च त्रियासमभि-
व्याहारे सहार्थप्रत्याप्रतीयमानतत्तत्रियाकर्तृत्वादिकमेव । तथा च पुत्र-
कर्तृत्वागमनसमानकालिकागमनवान्पितति बोध । द्रव्यगुणसमभि-
व्याहार तत्तत्पदार्थमन्नन्ध एव । एव च पुत्रात्कर्तृरिति तृतीया सिद्धा । न
च तेनाभिधानम् । इतरसमभिव्याहार विनाऽपि प्रतीयमानत्वप्रकृत्यर्थ-
त्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात् । एव पुत्रेण सहागमन द्वदत्तस्येत्यादौ
प्रतीयमानदृष्टप्रत्यर्थान्वयिनो कर्तृर्मणोरव पठ्ठी, न तत्प्रतीयमानन-
न्वयिनोरिति न दोष । तथापि पुत्रेण स्थूल इत्याद्यर्थ सूत्रमित्याहु ।
तन्मन्त्रम् । कर्तृत्वस्य सन्नन्धत्वेन विप्रश्वाया त्रियान्वयेऽपि सूत्रस्यावश्य-
कत्वात् । सन्नन्धत्वेनाविप्रश्वायामप्यागत इति तत्रत्ययेन कर्तुरुक्तत्वात्
तीयाऽप्राप्तौ त्रियायोगेऽपि तस्यावश्यकत्वात् । न चेतरसमभिव्याहार
विनेति पूर्वोत्तरीति साध्वी, सकोचे मानाभावात् । विनिगमनाविग्रहेण
इतरसमभिव्याहार विना प्रतीयमानदृष्टप्रत्यर्थत्रियाकर्तुरेव तेनाभिधा-
नम्, इतरसमभिव्याहार विना प्रतीयमानत्रियाकर्तुरेव तृतीयेति वक्तुं
शक्यम् । न च 'प्रासोष्ट शत्रुनमुत्तारचेष्टमेका सुमित्रा सह लक्षणम् ।

इत्यादौ समानकालिकत्वरूपसहार्थत्वाभावात्तृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 लक्ष्यानुरोधेन क्वचित् स्थूलकालघटितसमानकालीनत्वस्वीकारान् ।
 नन्वेवं पूर्वमागतोऽयं न पुत्रेण संहति निषेधानुपपत्तिः । पुत्रगमनाधिकर-
 णस्थूलकालवृत्त्यागमनसंश्रितत्वेन साहित्याभाववावादिति चेन्न । तत्र
 क्षणत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थेऽन्तर्भावनीयत्वात् । एवं यत्रैककालेऽपि
 विभिन्नस्यले भुञ्जानमधिकृत्य न पुत्रेण सह भुङ्क्ते इति प्रयोगः, तत्रैक-
 शालारूपभोजनाधारोऽपि सहशब्दार्थान्तर्भूतः । किंचोत्तरीत्या पिता गतः
 पुत्रोऽपीत्यादौ पुत्रे तृतीयापत्तिः । पितुरागमनं पुत्रस्यापीत्यादौ षष्ठ्यना-
 पत्तिः । अनेकहिष्टकल्पनायां फलाभावश्च । न च भाष्यानुगोधात्तथा
 कल्प्यते । भाष्यस्य पित्रा सह पुत्रेणौदनः पच्यते इत्येवंपरत्वान् ।

यदप्यप्रधानप्रत्याख्यानपरभाष्यमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीय-
 सीति यत्र कारकशब्दस्यान्तर्गुणपरतया व्याख्यानं हरदत्तादीनामन्तरङ्ग-
 मपि वाचित्वापवादत्वात्तृतीया स्यादित्यनेन दूषयाश्चक्रुर्नव्याः तदपि
 न, अपवादो हि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण वाध्यते । अन्यथा तातड्
 सर्वादेशो न स्यात् । क्रियान्वयित्वरूपकारकत्वमादाय शास्त्रव्यवहारा-
 दर्शनाच्च ।

‘सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’ इत्यादौ ‘पुत्रसंश्रित्वाभावा-
 वहनसमानकालिकगर्दभीकर्तृकभारवहनम्’ इति बोधात्साहित्यबोधक
 एव सहशब्दः । केचित्तु विद्यमानतावाचिसहशब्दमाश्रित्य दशपुत्राणां
 विद्यमानत्वेऽपीति बोधमाहुः । तन्न । पुत्रेण सहेत्यत्रापि तथापत्तेः ।
 विवरणे सप्तम्यर्थस्याशब्दत्वापत्तेश्च ।

विश्रुतेनाङ्केन यत्राङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तत्र विरुताङ्गवाचका-
 तृतीयाविधायकात् ‘येनाङ्गविकारः’ इत्यनुशासनादक्षणा काण इत्यादौ
 तृतीया । अक्षिसंश्रित्वाभावात्संश्रुत् इति बोधः । अक्षि काणमस्ये-
 त्यादौ तु अङ्गविकारो न त्वङ्गविकार इति तृतीयाभावः ।

कंचित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्ष्यस्य लक्षणवाचकात्तृतीयाविधायकात् ‘इत्थं-
 भूतलक्षणे’ इत्यनुशासनाज्जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीया । लक्ष्यलक्षण-
 भावः संश्रित्वाभावात्तृतीयार्थः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः ।

संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीयाविधायकात्संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणी-

त्यनुशासनात्पित्रा पितरं वा संजानीत इत्यादौ पाक्षिकी तृतीया ।
कर्मत्वं तृतीयार्थः । तथा च पितृकर्मकं ज्ञानमिति बोधः ।

द्रव्यगुणक्रियासाधारणकारणरूपहेतौ निर्व्यापारकारणरूपे काल-
रूपे च हेतौ तृतीयाविधायकाद्धेतावित्यनुशासनादण्डेन घटः पुण्येन
दृष्टो हरिः अध्ययनेन वसनीत्यादौ तृतीया । दण्डहेतुको घटः, पुण्यहेतुकं
हृग्दिर्शनम्, अध्ययनहेतुको वाम इति यथाक्रमं बोधः ।

इति तृतीया ।

चतुर्थ्यर्थनिर्णयः ।

कर्त्रा धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयेण संबन्धुमिष्यमाणस्य कारकस्य संप्र-
दानमंज्ञाविधायकान् 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इत्यनुशास-
नाद्विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्रादीनां संप्रदानसंज्ञायां सत्याम् 'संप्रदाने
चतुर्थी' इति चतुर्थी ।

संप्रदानत्वं च-धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयसंब-
न्धित्वेन कर्त्रभिप्रेतत्वम् * । अखण्डोपाधिर्वा*
संकेतविशेषसंबन्धेन तत्पदवत्त्वं वा* ।

धात्वर्थश्चान्योद्देशेन त्यागानुकूलो व्यापारः । एवं च विप्रोद्देश्यकः
गोनिष्ठत्यागानुकूलो व्यापारो देवदत्तकर्तृक इति बोधः । एवं वृक्षायोदकं
सिञ्चति, शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति, मित्राय दूतं प्रेषयतीत्यादौ वृक्षादेश्यको-
दकनिष्ठक्रियानुकूला देवदत्तनिष्ठा क्रियेत्यादिवोचः । [यदि तु दावातु-
योगे एवानेन संप्रदानत्वमित्याग्रहः, तदा युद्धाय मंनह्यत इतिचन
'तुमर्थाच्च भावरचनात् ' इत्यनेन चतुर्थी [?]

यत्तु शब्देन्दुगोचरे दाधात्वर्थश्च स्वत्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूलो व्या-
पारः । तदेकदेशे स्वत्वे चतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यस्य निरूपकत्वयान्वयः । एवं
च विप्राभिन्नेऽधिपयनिरूपितस्वत्वस्वत्वनिवृत्त्युभयानुकूला क्रिया
देवदत्तकर्तृकेति बोधः इत्युक्तं वैयाकरणव्यैः । परस्वत्वं हेतुश्च त्याग
एव वा । अत एव विदेशार्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरणैव
पात्रमरणे पिण्डोद्देश्यपुत्रादिभिरेव तद्धनं गृह्यते नान्यैरिति व्यग्रहार
इत्याशुक्तम् । तन्न । अन्योद्देश्यकत्वविशिष्टत्यागस्य गुरुत्वेन प्रतिप्रहोतृ-
निष्ठप्रतिप्रहादेरेव तत्र स्वत्वजनकत्वात् । त्यागस्यैव स्वत्वजनकत्वं तु
देवदत्तकर्तृकत्यागोत्तरं स्वत्वोत्पत्त्या प्रतिप्रहाभावेऽपि तत्पुत्रैर्माहातापस्मि ।

न चेष्टापत्तिः अरण्यस्थदण्डादेरिव कस्यापि स्वत्वाभावेन सर्वेषां वि-
नियुज्यत्वमिति सिद्धान्तभङ्गापत्तिः । भवद्भिरपि स्वत्वं च दानादिनाश्रयं
प्रतिग्रहादिजन्यमतिगिक्तपदार्थरूपमिति वदद्भिः प्रतिग्रहादेरेव स्वत्वजन-
कत्वस्योक्तत्वेन पूर्वापगविरोधस्य स्पष्टत्वाच्च ।

तत्संप्रदानं त्रिनिधम्-अनिराकरणप्रेरणानुमतिभेदान् । यथाक्रमं देव-
तायाचक्रोपाध्यायरूपाणि । ननु यदग्रये च प्रजापतये च सायं जुहोति,
संभूतैस्सृष्टृजलमृजित(?)मित्यादाविव पशुना रुद्रं यजते इत्यादावपि
त्यागविशेषरूपक्रियाया रुद्रादेरनिराकर्तृसंप्रदानतया चतुर्थी स्यादिति
चेन्न । 'कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा' इति वार्तिकेन कर्म-
त्वार्थकृतृतीयया संप्रदानार्थकद्वितीयया च पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थेऽपि
तस्य साधुत्वबोधनात् । एतेन गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया यज्यर्थः । तदर्थ-
नावच्छेदकं फलं प्रीतिः । तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात्कर्मसंज्ञैव
ननु चतुर्थी त्यागात्मकतादृशक्रियाया निरुक्तानिराकर्तृसंप्रदानत्वे म-
त्यपि तद्विवक्षणात् । प्रीतिभागिनयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविशेषायां च
रुद्राय यजनमित्यापि प्रयोग इत्यादि तार्किकोक्तमपास्तम् । पशुकरण-
करुद्रवृत्तिप्रीतिजनकक्रियेति बोधे तस्य साधुत्वोपपत्तावपि रुद्रोद्देश्यकं
पशुकर्मकं दानमिति बोधे साधुत्वं न स्यात् । अनुशासनेनार्थविशेषपुर-
स्कारेण साधुत्वबोधनात् । अन्यथा गोण्यां व्युत्पादिउस्य गोणीशब्दस्य
पत्यपि साधुतापत्तेः । तस्मात्संप्रदानत्वविवक्षायां रुद्राय यजनमि-
यस्य साधुत्वाभिधानमयुक्तमेव ।

यत्तु ननु कर्मग्रहणं किमर्थं यमभिप्रेतीत्येतावताप्युद्देश्यत्वलाभात् ।
'क्रियाग्रहणं च कर्तव्यम्' इति वार्तिकं च न कार्यमित्यपरं च लाप-
वमिति चेन्न । दानक्रियाभिप्रेतगवा उपाध्याय अभिप्रेयन् इति अन्तरङ्ग-
त्वम् । गौरप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैव संज्ञा मा मृदित्येतदर्थं तत्स-
त्वान् । न च कर्मसंज्ञाऽनवकाशा, सामर्थ्यात्पर्यायापत्तेरित्युचुर्वैयाकरण-
नव्याः । तन्न । पत्ये श्नेने इत्यकर्मकस्थले संप्रदानसंज्ञायाः साव-
काशत्वेन निरवकाशाया कर्मसंज्ञया बाधेन पर्यायाभावात् । यद्वा कर्मसं-
ज्ञायाः क्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयस्यैवेप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञाया
तत्संनन्धनयोपस्थितस्य संप्रदानसंज्ञेति व्यवस्योपपत्तिः । तस्मात्कर्म-
ग्रहणं कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनेन कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्फल-

रिति वृद्धाः । तस्यार्थः—अभिलष्यतिकर्ता हरिः तदपेक्षयाऽन्यः भक्तिरूपस्तत्कर्तृकोऽभिलाषो प्रीत्यनुकूलव्यापारो रुचिरित्यर्थः । विषयकर्तृकोऽभिलाष इति फलितोऽर्थः । आदित्यो रोचते इत्यत्र न प्रीतिवचनम् । प्रीयमाण इति विशेषणाद्व्याख्यानाद्वा दीत्यर्थस्याग्रहणात् । यत्तु नारदाय रोचते कलह इति नारदादेर्न संप्रदानता किं तु रुच्यर्थानामिति सूत्रेण संबन्धमात्रे चतुर्थीति जयरामभवानन्दप्रभृतितार्किकैरुक्तं तत्तु सूत्रार्थाज्ञानात् । नह्यनेन चतुर्थी विधीयते, अपि तु संप्रदानसंज्ञेति दिक् ।

श्लाघद्बुद्धस्थाशपां धातूनां योगे बोधयितुमिष्टस्य संप्रदानसंज्ञाविधायकात् 'श्लाघद्बुद्धस्थाशपां शीप्स्यमानः' इत्यनुशासनादेवदत्ताय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वेत्यत्र संप्रदानसंज्ञायां संप्रदाने चतुर्थीति चतुर्थी । तत्र शीप्स्यमानपदेन यस्मै आख्यायते स शीप्स्यमानः । अथवा यः आख्यायते स शीप्स्यमान इति व्याख्याभेदः । तत्राद्ये, शेषत्वात्पृथां प्राप्तायां

..... तथा चात्मगुणबलप्रतिपादनकर्तृकं परकर्मकं वा(?)देवदत्तसंबन्धिश्लाघ्यत्वकथनमिति बोधः । तथा च भट्टिः—श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षस्ताधिप इति । आत्मानं परस्त्रीभ्यः श्लाघ्यं कथयन्नित्यर्थः । गोपी स्मरान् कृष्णाय श्लाघते इत्यत्र गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः । द्वितीये कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । एवं ह्युतिविशिष्टं कृष्णं, स्थित्या शपथेन च कृष्णं बोधयतीति सर्वत्र बोधः ।

णिजन्तघृड्यस्थान इति धातोर्योगे तदर्थोवस्थित्याश्रयसंबन्धि संप्रदानमित्यर्थकेन 'धारेरुत्तमर्णः' इत्यनुशासनेन भक्ताय धारयति मोक्षं रिरित्यादौ संप्रदानत्वे चतुर्थी । संबन्धोऽत्र विभक्त्यर्थः । हरिकर्तृकोऽसंप्रदानको मोक्षकर्मकोऽवस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः । यदा भक्तस्य मोक्षेऽन्वयस्तदा भक्तस्येति पृथगेव । एवं देवदत्तस्य ज्ञातं एतत्स्यपि श्लाघेद् ।

इच्छानुकूलमनःसंयोगरूपव्यापारवाचक—'सृष्ट ईप्सायाम्' इति चोदिकयोगे 'सृष्टेरीप्सितः' इत्यनुशासनेनातिशयेच्छाविषयस्य तत्त्वेनातिशेवक्षायां संप्रदानसंज्ञाविधानात्पुष्पेभ्यः सृष्टयतीत्यत्र चतुर्थी प्राप्तायां ॐ

प्राप्तायां वचनम् । एकाश्रिता पुष्पसंबन्धीच्छानुमूला क्रियेति बोधः । यदा त्वीप्सिततमत्वेन विवक्षा तदा पुष्पाणि स्पृहयतीति द्वितीयैव । यदा त्वीप्सितस्येप्सिततमस्य वा शेषत्वविवक्षा तदा पष्ठमेव । अत एव परस्परं स्पृहणीयशोभमिति कर्मण्यनीयर्, 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यादयः प्रयोगाः ।

मञ्जूपायां तु स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची इच्छानुमूलमन.संयोगादिव्यापागवाची च । फलावच्छिन्नेच्छावाची च वा । आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम् । तत्र हीप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वम् । न तु धात्वर्थत्वामहः फलस्य । कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम् । शेषे पष्ठमपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः । पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः । अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति । संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां पष्ठमेवेत्युक्तम् । तत्र सरुलमन्यसंमतमदुक्तीत्यैव प्रयोगनिर्वाहे सर्वधातूनां फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विहाय प्रबलप्रमाणाभावे स्वातन्त्र्येण यत्किञ्चिदर्थकस्यनस्यानुचितत्वात् ।

यदपि शब्देन्दुशेखरे—'यत्तु ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मत्वम् । एवं चेप्सितमात्रे ईप्सिततमे वा शेषत्वेन विवक्षिते पष्ठमेव । तत्र शेषत्वेन विवक्षितत्वातिरिक्तस्येप्सितत्वमात्रस्य दुर्बलत्वात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यैवात्र सत्त्वेन वारयतिवैलक्षण्यात्, इत्युक्तं, तदप्यसमञ्जसम् । तथाहि पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यादौ पुष्पवृत्तीच्छानुमूलैरुद्बद्धाश्रयिषात्ममनःसंयोगरूपत्रियेत्यर्थविवक्षायां संप्रदानत्वम् । यदा त्वन्त्येच्छानुमूलेति विवक्षा तदा पष्ठी । एवमेव तण्डुलं पचतीत्यादौ कर्मादीनामविवक्षा, तथा च तत्र फलतावच्छेदकमन्वस्य वृत्तित्वादेरेव विशेषरूपस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां पष्ठे तण्डुलस्य पचतीति । एवं च स्पृहेरीप्सित इत्यनेन फलतावच्छेदकमन्वस्येनेप्यतम्य संप्रदानत्वं न तु तस्यैव रूपान्तरेण सामान्येन संवन्धत्वेनेत्यर्थः । एवं च शेषत्वेन विवक्षातिरिक्तस्येप्सितत्वमात्रस्य दुर्बलत्वादि त्यपास्तम् । प्रकृतेत्यादिमन्वस्तु प्रकृतेऽनुपयोग इत्युक्त इति दिष्टम् (?) ।

त्रिपरतया कुभद्रुद्देर्ष्यासूयार्थानूनां योगे तन्मूलभूतवोपसंयन्निन संप्रदानसंज्ञाविभायान् 'कुभद्रुद्देर्ष्यासूयार्थानां च प्रति वीपः' इत्यनुशासनात् ह्ये कुभ्यतीर्थत्यमूयतीत्यादौ संप्रदानत्वे चतुर्थी । तत्राद्यो

कर्मरुत्वात्पृष्ठां प्राप्तायामितरयोः कर्मसंज्ञायां च वचनम् । ननु कुप-
क्रोधे इत्यनुशासनात्कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वात्क्रोधं क्रोधस्य कोपमूलत्व-
मिति चेत् । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयप्ररूढकोपस्यैवात्र क्रोधपदार्थ-
त्वात् । दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तविकारो दुःखः । एवं च यो-
ऽमान्द्वेष्टीत्यादौ त्वनभिनन्दनं द्विपेरर्थः । तच्च बलबहुःखसाधनताज्ञान-
जन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः । एतेन क्रोधो द्वेष इति शब्दशक्ति-
कायां यदुक्तं तदपास्तम् । अत एव चित्तदोषार्थानामिति नोक्तम् । यदा
त्वेपां न कोपमूलत्वं तदा देवदत्तस्य क्रुध्यति द्रुह्यति देवदत्तमीर्ष्यत्य-
सूयतीत्यपि साध्वेव । कुप्यति कस्मैचिदित्यत्र क्रियया यमभिप्रेतान्त्यनेन
संप्रदानत्वम् । हरिसंबन्धी क्रोधः । तत्संबन्ध्यपकारजनकेच्छेति बोधः ।
हरिकर्मकोत्कर्षविषयो द्वेषः । तन्निष्ठगुणविषये दोषाविष्करणमिति च बोधः ।

प्रभविषयशुभाशुभपर्यालोचनार्थराधीक्ष्योयोगे प्रभविषयसंबन्धी संप्र-
दानमित्यर्थकेन 'राधीक्ष्योर्थस्य विप्रभः' इत्यनेनानुशासनेन संप्रदानसं-
ज्ञाविधानात्कृष्णाय राध्यतीक्षते चेत्यत्र चतुर्थी । संबन्धश्च
चतुर्थ्यर्थः । कृष्णसंबन्धिप्रभविषयशुभाशुभपर्यालोचनानुकूला क्रियेति
बोधः । शुभाशुभकर्मणो धात्वर्थेनोपसंप्रहादकर्मकावेतौ । अत एव च
राधोऽकर्मकादिति गणसूत्रम् ।

प्रवर्तनापूर्वकाभ्युपगमार्थकप्रत्याङ्पूर्वकगृणोतेयोगे पूर्वप्रवर्तनाश्रयस्य
संप्रदानसंज्ञाविधायकात् 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता' इत्यनुशासना-
द्विप्राय गां प्रतिशृणोत्याशृणोतीत्यत्र चतुर्थी । विप्रस्य कर्तृप्रयोजक-
त्वेन हेतुत्वात्कर्तृत्वाद्वा तृतीयाप्राप्तौ वचनम् । चतुर्थ्यर्थः आश्रयत्वं,
प्रवर्तनायाश्च जन्यतासंबन्धेनाश्रयेऽन्वयः(?) । तथा च विप्रनिष्ठप्रवर्तना-
जन्यो देवदत्तनिष्ठोऽभ्युपगम इति बोधः । यत्तु विप्रश्चान्तरं देवदत्तो
गां प्रतिश्रावयतीति भक्त्यैवेति हरदत्तः, तच्चिन्त्यम् । देवदत्तो रोच-
यति मोदकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । रूच्यर्थानामिति सूत्रे
हेतुसंज्ञापवादिकेयमिति स्वग्रन्थेन हेलाराजग्रन्थेन च विरोधात् ।
तस्माद्धेतुसंज्ञायाः बाधादत्र न णिजुत्पत्तिरिति भावः ।

शंसितुप्रोत्साहनार्थकानुप्रतिपूर्वकगृणातेयोगे पूर्वग्रंसनरूपव्यापारा-
श्रस्य 'अनुप्रतिगृणश्च' इत्यनुशासनेन संप्रदानसंज्ञाविधानाद्धोत्रे-
ऽनुगृणाति प्रतिगृणातीत्यत्र चतुर्थी । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मनयाऽन्वयः ।

होतुश्च शंसितरि अभेदान्वयः । तथा च होत्रभिन्नशंसितृर्मकहर्षानुवृत्तौ
व्यापारः अध्वर्युकर्तृक इति बोधः ।

नियतकालं वेतनकरणकस्वीकाररूपे परित्रयणे साधनतमस्य पाक्षि-
कसंप्रदानसंज्ञाविधायनेन 'परित्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्यनुशास-
नेन शतेन शताय वा परित्रीत इत्यत्र संप्रदानत्वम् । तथा च शतनिष्ठ-
दानरूपव्यापारसाध्यदेवदत्तकर्तृकस्वीकारकर्माभूत इति बोधः ।

क्रियाफलक्रियोपपदकाप्रयुज्यमानतुमुन कर्मणि चतुर्थीविधायनेन
'क्रियाथोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनुशासनेन फलेभ्यो याती-
त्यादौ चतुर्थी । फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः । प्रविश पि-
ण्डीमित्यादौ भक्षणार्थप्रवेशनक्रियोपपदत्वेऽपि पिण्डथास्तुमुन्नन्तर्म-
त्वाभावात् चतुर्थी । यदा तु भोक्तुमिति तुमुन्नन्ताध्याहारस्तदा
चतुर्थी भवत्येव । ननु मशकेभ्यो धूम इत्यत्रेनात्रापि स्वकर्मकाहरणनिष्ठ-
जन्यतानिरूपितजनकतासंबन्धेन फलस्य यानेऽन्वयसंभवात्तादर्थ्यचतु-
र्थ्येवोपपत्तौ किं सूत्रेणेति चेत् । फलनिष्ठप्रकारतानिरूपिताहरणनि-
ष्ठविशेष्यतासमानाविस्मरणप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालि यानमिति
बोधे तस्यावश्यकत्वात् । कर्मत्वार्थिकेयम् ।

भाववचनाच्चेति सूत्रविहिततुमुन्समानार्थककृदन्तप्रातिपदिकात्प्रथ-
मार्थे चतुर्थीविधायकेन 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इत्यनुशासनेन यागाय
यातीत्यादौ चतुर्थी । न च तादर्थ्यं इत्यनेन गतार्थता । तुमर्थघञेन
तादर्थ्यस्योक्तत्वेनोक्तार्थानामप्रयोग इत्यप्राप्तौ विधानसार्थस्यात् । यष्टु
यातीति बोधः ।

उपकार्योपकारकादिरूपतादर्थ्यविवक्षाया पष्ठमपवादोपकार्यादिवाच-
काच्चतुर्थीविधायकेन तादर्थ्यं चतुर्थी वान्येति वार्तिकेन यूपाय दाम्
श्राद्धणाय दधीत्यादौ चतुर्थी । तस्मा उपकार्यायेदं तदर्थं तस्य भावः ।
श्राद्धणादित्वात्प्यञ् । उपकार्योपकारकत्वरूपसम्बन्धः । कृत्त-
द्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् । यूपनिष्ठ-
जन्यतानिरूपितजनकताश्रयं दार्विति बोधः । श्राद्धणकर्तृकभोजनोप-
कारकं दधीति बोधः । एवं मशकेभ्यो धूम इत्यादावपि मशकनिवृत्त्यु-
पकारको धूम इति बोधः ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे—यूपाय दार्वित्यादौ न संप्रदानचतुर्थी । अपि

तु तादर्थ्यं इति सूत्रेण सा । तादर्थ्यं स एवार्थः प्रयोजनमस्य तत्त्वम् ।
 समभिव्याहृतपदार्थतादर्थ्यविवक्षायां तद्वाचकाच्चतुर्थीति तदर्थः । प्रयो-
 जनं चात्र न जन्यत्वम् । दुःखादेः पापादिजन्यतया दुःखाय पापमि-
 त्यापत्तेः । नापि जन्यतयेच्छाविषयत्वम् । स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेने-
 च्छाविषयत्वात्स्वर्गाय पुण्यमित्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथासति
 पक्तुं व्रजतीत्यर्थे पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय तुमर्थेति सूत्रप्रणयनवैय-
 र्थ्यात् । पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकाच्चतुर्थ्युपपत्तेः । अपि तु
 समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वं तत्प्रयोजनत्वम् ।
 तत्प्रयोजनरुत्वरूपतादर्थ्यं च तदिच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वम् ।
 दारुणो यूपेच्छाधीनेच्छाविषयतक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थत्व-
 मिति तद्विवक्षया यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं
 चतुर्थ्यर्थः । प्रथमेच्छायां यूपादेः प्रकृत्यर्थस्य विषयतयाऽन्वयः । एवं
 ग्रन्थनाय स्थालीत्यादावृह्यम् । तादृशव्यापारस्तण्डुलधारणादिः ।
 पुण्यादेः स्वर्गेच्छाधीनेच्छाविषयव्यापारानाश्रयतया न स्वर्गाय पुण्य-
 मित्यादयः प्रयोगाः । व्रजनादेः पाकानुकूलव्यापारानाश्रयतया न
 पाकाय व्रजतीत्यादावनेन चतुर्थीति तुमर्थाच्चेति सूत्रमिति—गदाधर-
 भट्टाचार्यैरुक्तं तद्वाकरणाज्ञानमूलकम् । तथाहि आदौ वार्तिके सूत्रत्व-
 भ्रमः । दुःखाय पापं, स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोगाणां सूत्रवार्तिकभा-
 प्यसंमतानामसाधुत्वभ्रमः । तथा क्रियार्थक्रियोपपदविहिततुमर्थघञैव ताद-
 र्थ्यस्योक्तत्वेन तादर्थ्यं चतुर्थ्यप्राप्तौ तुमर्थाच्चेति सूत्रस्य सार्थक्ये स्पष्टेऽपि
 तद्व्यर्थताभ्रमः । चैत्राश्रिततक्षणादिरूपव्यापारनन्यफलाश्रयस्य दारुणो
 व्यापाराश्रयत्वभ्रमः । यदि फलेऽपि व्यापारपदवाच्यत्वं तर्हि यूपाय दारु-
 तश्नति चैत्र इत्यादाविव स्वर्गाय पुण्यं करोति चैत्र इत्यादावपि फलरूप-
 व्यापाराश्रयस्य सर्वसंमतत्वात्साधुत्वापत्त्या भवदुत्तमसाधुत्वं न स्यात् ।
 किं च भवन्मतेऽध्ययनाय वसतीत्यादीनामसाधुतापत्तेः । वसनादेरध्यय-
 नानुकूलव्यापारानाश्रयतया भवदुत्ततादर्थ्याभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । अध्य-
 यनं कर्तुं वसतीत्यर्थे क्रियार्थोपपदेति चतुर्थीति चेत्तर्हि यागाय यातीत्य-
 त्रापि यागं कर्तुं यातीत्यर्थे चतुर्थ्युपपत्तौ सूत्रवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति दिक् ।

नौकाकात्रशुक्रशृगालभिन्ने तिरस्कारस्य स्पष्टं व्यञ्जके देवादिकस्य
 मन्यतेः कर्मणि तिरस्कारे विभाषाचतुर्थीविधायकेन 'मन्यकर्मण्यनादरे

विभाषायाऽप्यागितु' इत्यनेन, न त्या मृग मृगाय वा मन्य इत्यादौ पाश्चि-
 ष्ठी चतुर्थी । अत्रोक्तं वृत्त्यापट्टेनाप्युपमानाभावरूपं, तिरस्कारः । एवं च
 तद्विशेष्यवृत्त्यापट्टेनाप्युपमानाभावरूपं इति बोधः । मृगाय मन्वा
 मृगानन्दनोऽर्थाव्यापारवृत्तेनोपमात्पतितिरस्कारः । मृगमिव मयेऽर्थः ।

गन्त्राप्रसंगेन चेट्याख्यायर्थकर्मणि द्वितीयापवादद्वितीयाचतुर्थीवि-
 भाषणेन "गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेट्यायामनप्यनि" इत्यनेनानु-
 शासनेन प्राप्तं प्रामाण्यं वा यावत् यादौ द्वितीयाचतुर्थी । मित्यं गच्छती-
 त्यत्र न, अगमप्राप्तयविक्रमाया त्विष्टापत्तिः । नयनेगयर्थन्याश्रया
 नयतीत्यत्रापि न । ननु कर्मणि द्वितीयाविधानं व्यर्थं मन्यकर्मण्यनाश्रये
 ऽवयवानन्तरं गत्यर्थकर्मणीति पट्टिया चतुर्थीविषयविधानेनापि फले
 द्वितीयागिद्धेः । न च प्राप्तं गन्नेत्यादौ वृत्त्यापट्टीवाचनार्थं तदिति
 वाच्यम् । मृत्रप्रत्याख्यानपरेण भाष्येण तत्र पट्टया एव साधुत्वयो-
 यनात् । तथाहि—अप्याहममदर्शनादिक्रियाभिगम्यमानन्यात्वमेवा
 गमनेनाभिप्रेयमाणस्य मंत्रदानन्याचतुर्थी । यदा तु अनप्याहमममदा
 गमनस्यावर्त्मन्याम् प्रामस्य कर्मद्वितीया भवति । एवं हि वदता वृत्त्यां
 पट्टयेरेष्यते । अत्र एव प्राप्तं गमीति अनेनोक्तिमृत्रे भाष्ये उच्यते ।
 एवं च भाष्यमेव प्रामोदेष्यकोत्तरदेशमयोगानुवृत्त्यापारविषयकं मं-
 र्दानादीति बोधः । मृत्रमते तु प्रामकर्मकं यानमिति बोधः ।

उपचिस्वरूपवृत्त्यर्थवाचकसाधुयोगं कार्यकारणयोर्भेदविक्रमाया कार-
 णस्य कार्यात्मना परिणामविक्रमाया कार्यवाचकत्वपट्टपवादचतुर्थीवि-
 भाषणेन 'दृष्टिमंपद्यमाने च' इत्यनेन भक्तिज्ञानाय कल्पने मंपद्यते जायत
 वेत्यत्र चतुर्थी । भक्तिवर्तुका ज्ञानमन्त्रिन्धन्युपत्तिरिति बोधः । अभेद
 तु प्रथमैव भक्तिज्ञानमिति । हेतुनेन विक्रमाया तु जनिवर्तुस्त्वपाश-
 नन्यात्वश्रमी । भक्तेज्ञानमिति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्यां गत्रार्थं परिणाम-
 त्वेन बोधस्य विक्रितत्वान् । भक्तिज्ञानात्मना परिणमत इत्यत्र त्वात्म-
 शब्दस्तद्वृत्तिवर्त्मपरः । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिवर्तुष्वेत्यर्थः । एवं
 च विक्रमावाचकमायात्र चतुर्थी ।

यत्तु प्रलेन्दुयोगे प्रथमापवादोऽत्र क्यपिसंपद्यमाने चेत्यनेन विक्र-
 र्वापकाचतुर्थी विकारे च प्रवृत्तिरूपारोपं भक्तिरूपज्ञानवर्तुकोत्पत्ति-
 रित्यर्थः । प्रवृत्तिविकृत्योर्भेदविक्रमाया तु प्रवृत्तिविकृतिमापाप्सवीतेर्जनि-

कर्तुरित्यपादानत्वेन भक्तिपदात्पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्वलवत्त्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टमित्याद्युक्तम् । तत्परस्परविरोधादसङ्गतमिति सुधीभिर्लक्ष्यम् ।

प्राणिनां शुभाशुभसूचकभूतविकाररूपोत्पातज्ञाप्येऽर्थे वर्तमानात्संश्लेषबोधकपष्ठयपवादचतुर्थीविधायक—‘ उत्पातेन ज्ञापिते च ’ इत्यनुशासनेन वाताय कपिला विद्युदित्यादौ चतुर्थी । वातज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः ।

इष्टसाधनरूपार्थहितशब्दयोगे ‘ तस्मै हितम् ’ ‘ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुरम्—’ इत्यादिज्ञापकसिद्धेन ‘ हितयोगे— ’ इत्यनुशासनेन ब्राह्मणाय हितमित्यादौ पष्ठयपवादभूता चतुर्थी । विप्रसंबन्धीष्टसाधनमिति बोधः । एवं मुखयोगेऽपि ब्राह्मणाय सुखमित्यादौ ।

‘ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवपडयोगाच्च ’ इत्यनेन पष्ठयपवादचतुर्थीविधानाद्धरये नम इत्यादौ चतुर्थी । हर्यवधिकस्वनिकृष्टत्वबोधनानुमूलो व्यापार इति बोधः ।

एपोऽर्घ्यः शिवाय नम इत्यादौ त्यागो नमःशब्दार्थः । शिवोद्देश्यकत्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः । प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः । प्रजासंबन्धि मङ्गलमिति बोधः । स्वस्त्यस्तु गोभ्य इत्यादौ ‘ चतुर्थी चाशिधिः ’ इति परामपि पाक्षिकपृष्ठी बाधित्वा पुनर्विधानार्थकचकाराच्चतुर्थ्येव । आशंसाविषयगोसंरन्धिमङ्गलकर्तृकं भवनमिति बोधः । अम्रये स्वाहा स्वधा वपट् इत्यादावभ्रयुद्देश्यकस्त्याग इति बोधः । स्वाहादीनां त्यागार्थकत्वात् । अलमितिपर्याप्त्यर्थग्रहणं न भूषणार्थस्य, व्याप्त्यानात् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । दैत्यमारणादिसंबन्धिसामर्थ्यवान् इति बोधः । ‘ स एषां ग्रामणीः ’ इत्यादिनिर्देशात्प्रभवादियोगे पष्ठयपि साधुः । ननु नमस्करोतिदेवान्-तिवदुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीत्यनेन नमस्करोति देवेभ्यः, रावणाय नमस्कुर्यादिति भट्टिप्रयोगेऽपि द्वितीया स्यादिति चेन्न, देवान्प्रसादयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । कर्मणः श्रेयत्वविवक्षायामनेन चतुर्थी । यत्तु मञ्जूपायामुद्देश्यस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां पष्ठयपीत्युक्तं, तदसत्, नमःस्वस्तीत्यस्य पष्ठयपवादत्वात् ॥

इति चतुर्थी ।

पञ्चम्यर्थनिर्णयः ।

स्वाभाविकबुद्धिकल्पितान्यतरसंयोगपूर्वकविभागाश्रयत्वं सति भागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वरूपस्य तत्क्रियायां ध्रुवस्य 'ध्रुवस्य नम्' इत्यनुशासनेनापादानसंज्ञाविधानादृक्षात्कर्णं पतति, ध्रुवस्य पतति कुड्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यादौ पर्णाश्वकुड्याश्वादीनां ध्रुवत्वसत्त्वात्पादानत्वं सति पञ्चमी । वृक्षापादानिका धोदेशसंयोगानुकूला क्रियेति बोधः । एवं च वृक्षस्थे एव पर्णे लप्तेऽधोदेशसंयोगानुकूलक्रियासत्त्वेऽपि विभागानाश्रयत्वान्न पादानत्वम् । धावनकर्त्रभिन्नाश्वापादानिका देवदत्तकर्तृका धोधः । अत्राश्वस्य धावनक्रियाश्रयत्वेऽपि विभागजनकतया यानाश्रयत्वात्पादानत्वम् । कुड्यात्पततोऽश्वस्य देवदत्तकर्तृका पातक्रियेति बोधः । अत्राश्रयभेदात्क्रियाभेदेऽश्वस्य पातक्रियाश्रयत्वेऽपि पादानत्वम् । परस्परस्मान्मेपावपसरतः रमेपकर्तृकापसरणक्रियेति बोधः । एवं वृक्षात्स्पन्दते राज्याश्वादीनामपि साधुत्वम् । स्पन्दतेरविभागार्थत्वे तु वृक्षे स्पन्दत इति वृक्षं त्यजतीत्यादौ तु कर्मसंज्ञया बाधानापादानत्वम् ।

अपादानत्वं चाखण्डोपाधिः, ध्रुवेत्यादिविहितसंज्ञावत्त्वं वा ।

नैयायिकास्तु—

अपादानत्वं स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् ।

एवं च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपश्रयं पर्णमित्यन्वयधीः । वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याप्रतियोगितावच्छेदकपतनाश्रयः पर्णमित्यन्वयधीर्वा । अत्र विभेदश्च पञ्चम्यर्थः । तत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः । वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वमिति वदन्ति । त वृक्षाद्विभजत इत्यादौ बोधा(वृ?) नुपप)त्तिप्रसङ्गः । वृक्षं त्यजतीत्यपरया कर्मसंज्ञया बाधादेवोपपत्तौ तदर्थं विभागे धात्वर्थतानवच्छेदरूपविशेषणवैयर्थ्यं च ।

तच्च त्रिविधं-निर्दिष्टविषयमुपात्तवि- षयमपेक्षितक्रियं चेति ।

साक्षाद्भातुना गतिनिर्देशे आद्यम् । यथाऽश्वात्पततीति । यत्र धात्वन्त-
रा (र्याङ्ङं ? र्थगतिविशिष्टं) स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयम् । यथा-बलाह-
काद्विद्योतते विद्युत् (विस्फूरसङ्गो ? निःसरणपूर्वके) विद्योतने शुति-
र्वर्तते । अपेक्षितक्रियं तु तत् यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय
पृच्छति कुतो भवानिति पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति ।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमित्यनुशासनेनैतदर्थकानां धा-
तूनां कारकस्य जुगुप्स्यमानार्थकस्यापादानसंज्ञाविधानादधर्माञ्जुगुप्सते
विरमति प्रमाद्यति चेत्यत्र पञ्चमी । अत्र पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः । तत्र
प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य निवृत्तिरूपधात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः । तथा
च पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानिति बोधः । विषयत्वं पञ्चम्यर्थः । अध-
र्माविषयकनिवृत्तिमानिति च । गर्हापूर्वकनिवृत्तिर्गुणधातोरर्थः । विषयत्वं
द्वेषोऽर्थः । तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वितम् । तथा च पापविषय-

एषोऽप्रदुक्तपापगोचरनिवृत्तिमानिति बोधः । अनिष्टसाधनतारूपनिन्दा-
यागां जुगुप्सतेरर्थः । विषयत्वं मुपोऽर्थः । तथा च पापविषयकानिष्टसा-
धनतारूपा निन्देत्यर्थः । विषयता पञ्चम्यर्थः । करणानन्तरमकरणं
'च'प्रामार्थः । आख्यातार्थ आश्रयत्वं, पञ्चम्यर्थस्य कृतिद्वारकोऽन्वयः ।
कच' चाधर्मविषयककृत्यनन्तरकालीनाधर्मविषयककृत्यभावाश्रयः । अन-
बोधनिं प्रमादार्थः अधर्मविषयकानवधानाश्रयः । एवं यथासंभवं बोधं
स्वाहन्ति । भाष्यरीत्या तु अधर्मापादानिका निन्दापूर्विका निवृत्तिः ।
व्याप्तं सर्वत्र । भाष्यमते अपादानस्य संबन्धत्वेन विवक्षायां नात्र पृष्ठी
द्वैत्यमभिधानात् ।

इत्' अनिष्टचिन्तनानिष्टपरिहाररूपभीत्रार्थकधातुयोगेऽनिष्टहेतोरपादान-
ति'ज्ञाविधायकानुशासनेन 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यनेन चोरादीनामपा-
दानत्वाच्चोराद्विभेति त्रायते वेत्यत्र पञ्चमी । चोरापादानकमनिष्टचिन्तनं
त्परिहारो वेति बोधः । अन्ये तु हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः । तच्च
भाबित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तने वा-
न्वितं, तथा च व्याघ्रहेतुकस्वानिष्टस्य भाबित्वेन चिन्तनवान्, व्याघ्रहेतु-
कत्वेन भाव्यनिष्टधर्मिकचिन्तनवानिति वदन्ति । चोर्हेतुकभयाभावानु-

कृत्व्यापाराश्रय इति वा बोधः । भाष्यरीत्या तु युद्धिप्राप्तचोरापादानिका तद्भयपूर्विका निवृत्तिः । तद्भादानिकानिष्टपरिहारफलिना निवर्तनेति वा बोधः । एतद्विषये हेतुत्वापादानव्याविश्रयायां पृष्ठी भवत्येवेति बोध्यमिति वैयाकरणनव्याः । तत्कौस्तुभादिसकलप्रन्थविरुद्धम् । तथा हि 'कस्य विभ्यति देवाश्च जानरोपस्य मंगुने' इत्यत्र कथं पृष्ठीत्याशङ्क्य संयुगेन विशेषणात्पृष्ठीति समाहितम् । तस्माद्धेतुत्वेनाविश्रयामपि वस्तुगत्या यो हेतुस्तस्यानेनापादानमज्ञाविधानाद्धेतुतीयापपुचोरपवादिका पश्चमी । अन्यथा हेतुत्वापादानत्वयोरविवक्ष्यैसिद्धौ तदनुधावनं व्यर्थं स्यात् । यदपि पापस्य जुगुप्सत इत्युक्तं शब्देन्दुशेररे तदप्यसमञ्जसमेव फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवात् । वार्तिकरीत्या तत्र पपुचभावे निर्णीते भाष्यमनेऽप्यनभिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । फलभेदाभावेन भाष्योपपत्तावन्यथाव्याख्यानस्यानुचितत्वान् सर्वैरपि प्रन्थकारैस्तथा व्याख्यातत्वाच्च ।

यत्तु भवानन्दैरुक्तं पश्चम्या हेतुत्वमर्थः । धातोर्यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः । पश्चम्यर्थः हेतुत्वं धात्वर्थे भये धात्वर्थतावच्छेदके चाभये ऽन्वति आख्यातार्थाश्रयत्वं परित्राणानुकृत्व्यापाराश्च । इत्थं च हेतुपश्चम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रप्रणयनं तस्यैव प्रपञ्चार्थमिति । तथा च व्याग्रहस्तुरुभयाञ्छयः शत्रुहेकभयाभावानुकृत्व्यापारवानिति चाऽन्वयधीरिति । तन्न । हेतुपश्चमीविधायकानुशासनाभावात् । विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति गुणे सत्त्वेऽपि चोररूपे द्रव्ये तदभावात्, विभाषेति योगविभागत्यागविकगतित्वात्, गुणातिरिक्तेहेतोः पश्चम्यनुशासनविग्राहदिति जनिकर्तुरिति सूत्रस्यस्वोत्तरप्रन्थविरोधाच्च ।

परापूर्वस्य जयते, प्रयोगेऽसह्यार्थस्यापादानसंज्ञाविधायकेन 'पराजेरसोढः' इत्यनुशासनेनाध्ययनात्पराजयने इत्यादावपादानसंज्ञाविधानात्पश्चमी । अध्ययनसंरन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । भाष्यरीत्या तु अध्ययनापादानिका निवृत्तिरित्यर्थः । नेचित्तु कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्साहाभावो धातोरर्थः । विषयोऽत्रापादानम् अध्ययनापादानको देवदत्तकर्तृकः उत्साहाभाव इति बोधः । तत्पूर्विका निवृत्तिरिति वा । शत्रून्पराजयत इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । रणात्पराजयत इत्यत्र युद्धनिवृत्तिर्धात्वर्थः । पश्चम्या द्वेषोऽर्थः । तेन ऋणगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानिति बोध इति वदन्ति ।

प्रवृत्तिक्रियाप्रतिषेधानुकूलव्यापाररूपवारणार्थं धातुयोगे तत्तद्विक्रिया-
जन्यफलभागितया तत्तद्विक्रियाकर्तुरीप्सितोऽभिप्रेतोऽपादानमित्यर्थकात्
वारणार्थानामीप्सित ' इत्यनुशासनाद्यवेभ्यो गा वारयतीत्यत्र यत्रा-
नामपादानत्वात्पञ्चमी । तथा च यवप्रतियोगिकविनाशानुकूलो भक्ष-
गादिरूपो व्यापारस्तस्य गोवृत्तियोंऽभावस्तदनुकूलो व्यापारो देवदत्त-
वृत्तिरिति बोध । एव पुष्पेभ्य आतप वारयति, परस्वेभ्य पाणि
वारयति इत्यादौ पुष्पवृत्तिशुष्कीभावानुकूलव्यापाराभावो य आतपनि-
वृत्तदनुकूलेत्यादि बोध । परस्ववृत्तिसयोगानुकूलव्यापाराभावो य.
पाणिनिवृत्तदनुकूलेत्यादि प्राग्ग्रन् । कृपादन्ध वारयतीत्यत्र वृषवृत्तिचद-
प्रदेशावच्छिन्नसयोगानुकूलक्रियारूप पतन तदनुकूलो योऽन्धवृत्तिव्यापा-
स्तस्य योऽभावस्तदनुकूलो व्यापारश्चैत्रवृत्तिरिति बोध । एवमग्नेर्माण-
वक्र वारयतीत्यत्राग्निजन्यदाहानुकूलव्यापाराभावानुकूलेत्यादि प्राग्ग्रन् ।
इत्यननुगत एव पञ्चम्यर्थो वारयत्यर्थश्च, अनुभवानुरोधेनाननुगतस्यादोष-
वात् । इति वदन्ति । अन्ये तु सर्वत्र सयोगजनकव्यापारभावस्य
र्मकारकवृत्तेरनुकूलो व्यापार स एव धात्वर्थ । वृत्तित्व पञ्चम्यर्थ
इत्यादि यद्वचुस्तत्र—यवेभ्यो गोसयोग वारयतीत्यनुपपत्ते ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे यत्र चैत्रादेर्नान्तरीयकतया विषभोजन प्रसक्तं न
तु स्वेच्छातस्तत्र तद्गोजनविरोधिव्यापारकर्तरि चैत्र विपाद्वाग्यतीत्यादिर्न
सयोग, अपि तु सविपाद्धारयतीत्यादिरेव । तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्र-
वृत्तेप्सित इत्यत्र सन्प्रत्ययेनेच्छोपादानादित्याद्युक्त तत्तु कृपादन्ध वार-
यति इत्यत्रापि तुल्यम् । तथाहि यथात्र नान्तरीयक विषभक्षण
यथा तत्र कृपपतनमपि नान्तरीयकमेव । एव च तत्रापि सूत्रपादे-
ताद्धारयतीत्येव प्रयोग स्यात् । ननु कृपादन्ध वारयतीति । यदि
त्र प्रयोग प्रामाणिकस्तर्ह्यत्रापि चैत्र विपाद्धारयतीत्येव प्रयोग ।
विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्ववत्कृपस्य
वृषत्वेनेच्छाविषयत्वाभावेऽपि देशत्वेनेच्छाविषयत्वस्य तुल्यत्वान् ।
सूत्रवार्तिकभाष्यानुक्ततर्कस्यानुचितत्वात् । ननु पुष्पेभ्य आतप वारय-
तीत्यादावातपस्याचेतनत्वात्कथं पुष्पमीप्सितमिति चेत् । निवार्य-
निवारकान्यतरस्येप्सितमित्यर्थात् । तथा च धात्वर्थतावच्छेदकीभू-
तस्य विनाशाद्यनुकूलव्यापाराभावरूपस्य यत्फल विनाशादि तत्सव-

न्धित्वेन प्रसक्तस्य यवादेस्तद्विपरीतत्वेन निवारकेच्छाविषयत्वान् न कश्चिदोपः ।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकात्मकर्मकदर्शनाभावमिच्छति तत्कारकमपादानमित्यर्थकेन 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यनुशासनेनापादानसंज्ञाविधानान्मातुर्निलीयते कृष्ण इत्यादावपादानत्वात्पश्वमी । मात्रपादानकृष्णकर्तृकदर्शनाभावानुकूलो व्यापार इति बोधः । अन्ये तु अत्र प्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकप्रत्यक्षविरोधिख्यापारो धात्वर्थः । वृत्तित्वं पश्वम्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षेऽन्वेति । विरोधित्वं तज्जनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलत्वम् । कृतिराख्यातार्थः । तथा च मातृवृत्तिस्वविषयकप्रत्यक्षाभावेच्छापूर्वकः प्रत्यक्षजनकलौकिकसन्निकर्षाभावानुकूलव्यापारस्तदनुकूला कृतिः कृष्णनिष्ठेति बोधमाहुः ।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ताऽपादानसंज्ञ इत्यर्थकेन 'आख्यातोपयोगे' इत्यनुशासनेन पण्डितापुराणं शृणोति उपाध्यायादधीत इत्यादादावपादानत्वात्पश्वमी । पण्डितापादानकं पुराणकर्मकं श्रवणं चैत्रवृत्तीत्याद्युक्तम् ।

जायमानस्य हेतुर्निमित्तोपादानसाधारणोऽपादानमित्यर्थकेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यनुशासनेन ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते इत्यत्रापादानसंज्ञाविधानात्पश्वमी । भाष्यमते तु हेतुशब्देनोपादानमेव गृह्यते । उभयथाऽपि ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकौत्पत्तिरिति बोधः । आद्ये 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादौ सामान्यशब्देऽपि अहमेव बहु स्यामिति सामानाधिकरण्येन, 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इतिवन् उपादानरूपो विशेषो बोध्यः । अर्थग्रहणाद्धात्वन्तरयोगेऽपि 'अङ्गादङ्गात्संभवसि' इति यथा ।

भूकर्तुः प्रभवः आद्यवहिःसंयोगः (यत्र ?) सोऽपादानमित्यर्थकेन 'भुवः प्रभवः' इत्यनेन हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादावपादानत्वात्पश्वमी । हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयतावती गङ्गेति बोधः । वैकुण्ठात्काशीतो वा गङ्गा प्रभवतीति प्रयोगवारणायाव्यवहितेति आद्येति च । वैकुण्ठसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे भूसंबन्धस्य काशीसंयोगध्वंसाव्यवहितक्षणे चाद्यस्य तस्याभावात् । 'वल्मीकाप्रात्प्रभवति धनुःखण्डमात्खण्डलस्य' इत्यादौ वल्मीकाप्रोर्ध्वदेशो बहिःपदार्थः । वल्मीकः सात(यो भेदः ?)ो भेदः ।

केचित्तु—धातोः प्रकाशोऽर्थः, पञ्चम्या अधिकरणं, तथा च हिमवति प्रथमप्रकाश इत्यर्थः । भाष्ये तु बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य भीत्रार्थानामित्यादिसूत्राणि प्रत्याख्यातानि । तन्मते सर्वत्रावधिः पञ्चम्यर्थः ।

यत्तु दण्डाद्धटः इत्यत्र हेताविति सूत्रेण पञ्चमीति भवानन्दैरुक्तं तत्र । हेतावितिसूत्रेण पञ्चम्यविधानात् । प्रकृते पञ्चमी तु जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण विभापेति योगविभागेन वा । विशिष्यार्थानुक्तौ संबन्धः सर्वत्रार्थः ।

अध्याहारादिना गम्यमानल्यवन्तार्थस्य कर्मणि अधिकरणे वा पञ्चमी-विधायकेन 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इत्यनेन प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते इत्यादौ पञ्चमी । प्रासादमारुह्यासने उपविश्येत्यर्थः । एवं स्थिते ल्यपि कर्माधिकरणं वा पञ्चम्यर्थः ।

यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी तद्युक्ताद्ध्वनः प्रथमासप्तम्यौ, कालात्सप्तमी च वक्तव्या' इत्यनुशासनेन वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा, कार्तिक्या आप्रहायणी मासे इत्यादौ विभक्तिः । अत्रावधित्वं पञ्चम्यर्थः । वनावधिकयोजनपरिमितदेशवृत्तिर्ग्रामः इति बोधः । प्रथमार्थोऽप्यधिकरणमेवेति केचित् ।

अन्ये तु अव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः । स्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः । एवं च वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तर-देशवृत्तिर्ग्राम इति बोधमाहुः । वस्तुतस्तु वनसंबन्धियोजनसंबन्धी ग्राम इति बोधः । एवं च पृष्ठपवादभूतेयम् । अन्ये तु योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः, ततः प्रभृति गते मासे आप्रहायणीति च बोधमाहुः ।

अन्यार्थक आरादितर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि इत्येतेषां योगे पञ्चमीविधायकेन 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इत्यनुशासनेनान्यो भिन्नः इतरो विलक्षणः अर्थान्तरं वेत्यादौ पञ्चमी । अस्याः पृष्ठपवादत्वात्प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः । कृष्ण-प्रतियोगिताकभेदवानिति बोधः । नन्वत्रान्यार्थग्रहणे इतरग्रहणं व्यर्थ-मिति चेन्न । विशेषणीभूतभेदार्थकयोगेऽपि विधानार्थं तदावश्यकत्वात् । अन्यथान्यार्थस्य भेदवदर्थकत्वेन भेदार्थकयोगे न स्यात् । तथा च घटाद्भेदः वैलक्षण्यमर्थान्तरत्वं वा पटस्येति प्रयोगो न स्यात् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थ-

मिति वदतोऽप्ययमेवाशय । नन्वेवं घटात् घटादेक इति च स्यादिति चेत् । नचो द्योतकत्वेन भेदार्थकत्वाभावान् । घटादेक इत्यादौ त्वक-
शब्दस्यान्यार्थकत्वेनेष्टापत्ते

यत्तु व्युत्पत्तिवादे अन्येतरयो स्वरूपपरत्वमेव, अर्थपरत्व घटादेक
घटात्स इति च स्यादिति । घटाद्भिन्न घटाद्भिद्यते इत्यादावपादाने प-
ञ्चमी । भिद्धातोर्नान्योन्याभावोऽर्थ । घटाद्भिन्नत्ति पञ्च इति प्रयो-
गापत्ते भिद्यते इति प्रयोगानापत्तेश्च कर्तरि यगात्मनेपदासभवात्, अद-
वादिक्त्वाच्च न श्यन्सभवा परस्मैपदित्वाच्च अकर्मकधातुयोगे कर्मकृ-
विश्रया अप्यसभवात् इत्युक्तम् । तदवानुमृत्य वैयकरणन्यैरप्यन्व-
इत्यर्थग्रहणमिति भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाद्यायुक्तमित्युक्तम् । तदसम-
ञ्जस भाष्यानुक्तत्वन सकलव्यारयातृग्रन्थविरोधेनान्यथाप्रयोगसाधन-
स्यानुचितत्वान् । नहि सर्व भाष्येण कण्ठरवणैवोच्यते किंतु तद्-
विरोधेन सकलग्रन्थसमतस्य भाष्याभिप्रेतत्वाभिमानान् । नचार्थपरत्व-
पूर्वोक्तदोष । घटादेक इत्यादौ त्विष्टापत्ति । घटात्स इत्यत्र तु-
तच्छब्दस्यान्यार्थकत्वाभावात् । घटाद्भिन्न इत्यादावपादानपञ्चमी चेत्सर्वत्र
बुद्धिपरिकल्पितापादानसत्त्वात्सूत्रं च व्यर्थम् । समन्वत्वेन विश्रया
घटस्य भिन्न इति प्रयोगापत्तिश्च । भिद्धातोः सकर्मकत्वेन भिद्यते
इति प्रयोगोपपत्तिश्चेति दिष्टम् ।

यत्तु पृथक्त्व गुण नान्योऽन्याभाव । अन्यथा अन्यारादित्येव
सिद्धे पृथग्विनेति पञ्चमीविधान व्यर्थं स्यादित्युक्तं तार्किकैः । तन्न,
पृथग्शब्दस्यान्योन्याभावार्थकत्वेऽपि पञ्चमी-द्वितीया-तृतीयाविधा-
नार्थं सूत्रपाठस्य सार्थक्यात् । तस्मात्पृथक्त्व न गुणं किंतु अन्यो-
न्याभाव । अत रूप रसात्पृथगित्यादि समाच्छत । अन्यथा गुण-
गुणानङ्गीकारात्तदसगत स्यात् ।

ऋते कृष्णातोत्पद्यते सुखमित्यात्रात्यन्ताभाव ऋतेश्चार्थ । कृष्ण-
प्रतियोगिजात्यन्ताभावप्रयोज्य सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोध । अथवा
कृष्णशब्दस्तद्वृत्तिपरस्तत्प्रतियोगिनेत्याद्यर्थ । एतद्योगे ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते इति द्वितीयापि । ऋत वात घृक्ष पतित वाताभावान्मृक्ष पत-
नाश्रय इति बोध । एव पुरपाराधनमृत इत्यपि । आराद्रूनादित्यत्र
वनप्रतियोगिकसमीपत्वदूरत्ववान्वा माम इति बोध । दृगन्तिकार्थेति
पठ्या अनेन वाच ।

पूर्वो ग्रामादित्यत्र ग्रामावधिकोदयाचलसन्निहितदेशत्ववानिति बोधः ।
चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्यादौ चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुन इति
बोधः । नन्वत्र पूर्वादिशब्दानां देशकालवृत्तित्वेन दिग्वाचकत्वाभावात्क-
थमत्र पञ्चमीति चेन्न । दिशि दृष्ट इति व्युत्पत्त्या संप्रत्यदिग्वृत्तित्वेऽपि
क्षतिविरहात् अत्र व्याख्यानादिग्विशेषे रूढा एव गृह्यन्ते । तेनैन्द्रया-
दियोगे न । केचित्तु शब्दग्रहणाद्रूढयोरेव ग्रहणमित्यूचुः ।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवाऽपरा ममेत्यादितो गृहावधिकम-
त्संबन्धिकपरत्ववती गङ्गेति बोधः । ममेत्यत्र तु न पञ्चमी, प्रत्यासत्त्या
यस्य यत्रोत्थिताकाङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्ता विभक्तिरिति स्वी-
कारात् । अवयववाचियोगे तु न 'तस्य परमात्रेऽडितम्' इति निर्देशात् ।
तेन पूर्वं कायत्येति सिद्धिः । प्राक्प्रत्यग्रामादित्यादौ ग्रामावधिकप्राक्प्र-
त्यग्देशवृत्तित्ववानिति बोधः । नन्वश्चूत्तरपदत्वात्सद्वयङ् देवदत्त इत्यादौ
दोष इति चेन्न । साहचर्येण दिग्वाचकस्यैव ग्रहणात् । न चैवं व्यर्थं तत्र
'पृष्ठयनसर्थप्रत्ययेन' इति पष्ठीशोधनार्थत्वान् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाप्रत्ययप-
रिभाषयैव सिद्धौ तत्र प्रत्ययग्रहणं श्रूयमाणप्रत्यय एव यथा स्यादित्ये-
वमर्थम् । एवं चात्र प्राप्त्यभावेनाश्चूत्तरपदग्रहणं मास्तु ।

दक्षिणा ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामादित्यादौ ग्रामावधिकदक्षिणा-
दिशीत्यर्थः ।

अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणमिति वार्तिकप्रत्या-
ख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्रप्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्या-
ग्रहायणी मासे इति तेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीविधायकानुमितानुशा-
सनेन भवात्प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिरित्यत्र पञ्चमी । आद्यक्ष-
णमारभ्येत्यत्र तु आरभ्येत्यस्य गृहीत्येत्यर्थकत्वेन कर्मत्वाद्द्वितीया ।

अपपग्निवहियोगे समासविधानाद्गृहियोगे पञ्चम्यनुमानाद्ग्रामाद्गृहि-
रित्यादौ पञ्चमी । अवधित्वरूपसंबन्धः पञ्चम्यर्थः । ग्रामावधिकवहि-
देशे इति बोधः । अपपरी वर्जने आहर्म्यादावचने इत्यनुशासनाभ्यां
विहितकर्मप्रवचनीयसंज्ञकानामेषां योगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरित्यनेन
अपहरेः परिहरेः संसारः आ पाटलिपुत्राद्गृही देव इत्यादौ पञ्चमी । ह-
रिप्रतियोगिकवर्जनप्रयोज्यः संसार इति बोधः । पाटलिपुत्रावधिकवृष्टि-
कर्ता देव इति बोधः । अवधित्वरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः ।

‘ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ’ इत्यनुशासनविहितकर्मप्रवचनीयसं-
 श्रुप्रतियोगे ‘ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ’ इत्यनेन प्रमुञ्जः कृष्णा-
 व्यति, तिलेभ्यः प्रतियच्छति मापानित्यादौ पञ्चमी । प्रतियोगित्वरूपः
 संवन्धः पञ्चम्यर्थः । कृष्णप्रतियोगिकसादृश्यवानिति बोधः । तिलग्रहण-
 पूर्वकं मापप्रतिदानमिति बोधः । फेचिचु कर्मत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च
 तिलकर्मकभावनाजन्योपकारीभूता मापकर्मिणा दानभावना चैत्रवृत्ति-
 रिति बोधं वदन्ति ।

कर्तृवर्जितं यदणं हेतुभूतं ततः पञ्चमीत्यर्थकाद् ‘ अकर्तृवृत्ते पञ्चमी ’
 इत्यनुशासनाच्छताद्बद्ध इत्यादौ पञ्चमी । शतहेतुकवन्धनकमेति बोधः ।

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमीविधायकात् ‘ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ’
 इत्यनुशासनाज्जाड्यात् जाड्येन वा बद्ध इत्यादौ पञ्चमी, जाड्यहेतुकव-
 न्धनकमेति बोधः । धूमादग्निमान्, नास्ति घटोऽनुपलब्धेः इत्यादौ तु
 विभाषेतियोगविभागात्पञ्चमी । ‘ बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे. ’ इति वा-
 र्तिकप्रयोगोऽप्यत्र मानम् । धूमहेतुकमग्निमत्त्वज्ञानम्, अनुपलब्धहेतुकं
 घटास्तित्वाभावज्ञानमिति बोधः ।

‘ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ’ इत्यनुशासनात्पृथग्राभेण
 रामाद्रामं वेत्यादौ पञ्चमी । पञ्चम्यादीनां प्रतियोगित्वरूपः संवन्धोऽर्थः ।
 पृथक्त्वं च गुण इति तार्किकाः । तत्र चेदमेव ज्ञापकमिति वदन्ति ।
 तत्तु प्रागेव दूषितम् । तथाच रामप्रतियोगिकमेदवान् कृष्ण इति
 बोधः । तत्प्रतियोगिकपृथक्त्वमिति वा । विनानानाशब्दचोरत्यन्ताभा-
 वोऽर्थः । रामप्रतियोगिकात्यन्ताभाव इति बोधः ।

‘ स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयानामसत्त्ववाचकानां करणे पष्ठीतृतीयावि-
 विधायकात् ‘ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ’ इत्यनु-
 शासनेन स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्त इत्यादौ तृतीयापञ्चम्यौ । स्तोकादि-
 शब्दाः शुक्लादिशब्दबद्धं धर्मिणि च वर्तन्ते । एवं चाद्ये गुणक्रियाव्य-
 तिरिक्तजात्याश्रय(?)रूपसत्त्वभिन्नत्वात्पञ्चमीतृतीये स्तोककरणकमो-
 चनकर्माभूत इति बोधः । एवं कृच्छ्रादियोगेऽपि । धर्मस्य करणत्वं तु
 स्वाश्रयद्वारा ।

दूरान्तिकार्थयोगे पदान्तराद्विभाषा पष्ठीविधायकात् ‘ दूरान्तिकार्थैः
 पष्ठपन्थतरस्याम् ’ इत्यनुशासनाद्दामोत्तरपष्ठीपञ्चम्यौ । तथा दूरान्तिका-

र्थकशब्देभ्यो तृतीयापञ्चमीविधायकात् 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च'
इत्यनुशासनादूरादूरं दूरेण वेलादौ द्वितीयादयः । आद्ये संवन्धः पञ्च-
म्यर्थः । द्वितीये तु प्रातिपदिकार्थमात्रमिति विवेकः । ग्रामसंवन्धि-
दूरदेशवृत्ति गमनमिति बोधः । एवं ग्रामाद्रामस्य वाऽन्तिकादन्तिकम-
न्तिकेन वेत्यादावपि बोधः ।

इति पञ्चमी ।

पष्ठ्यर्थनिर्णयः ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिरूपसंवन्धविवक्षायां
'पृष्ठी शेषे' इत्यनेन संवन्धरूपे पृष्ठीविधानाद्राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजप-
दोत्तरं पृष्ठी । राजनिरूपितसेवकत्वरूपसंवन्धवान्पुरुष इति बोधः ।
संवन्धत्वेन संवन्धः पष्ठ्यर्थः । विशेषरूपेण वाच्यत्वे तु नानार्थतापत्तेः ।
तात्पर्यवशात्तु विशेषबोधः । अत एव संयोगादिसत्त्वे स्वत्वरूपसंवन्धा-
भावे चैत्रस्य नेदं वास इत्युपपद्यते । एवं दण्डनमानयेत्युक्ते दण्डस्वामी
नानीयते अपि तु दण्डसंयोगवानेव । न च चित्रगुः पुरुष इत्यत्र
संवन्धस्य पष्ठ्यर्थत्वे सामानाधिकरण्यं न स्यादिति वाच्यम् । संवन्धे-
नाक्षिप्तसंवन्धिना सामानाधिकरण्यसंभवात् । उक्तं च—

संवन्धेनैव संवन्धी प्रत्ययेनोपदिश्यते ।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ' इति ।

संवन्धिवादिनस्तु संवन्धस्य पष्ठ्यर्थत्वे आरुण्यादीनां स्ववाक्योपात्त-
द्रव्याभिनिवेश इत्येतत्प्रातिपादकारुण्याधिकरणाद्युच्छेदापत्तिः तस्मात्सं-
वन्धी अर्थः । तथा च विभक्त्यर्थसंख्याप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योप-
स्थितिर्हेतुः इति लघुभूतः कार्यकारणभावः । संवन्धस्य वाच्यत्वे तु
प्रकृतिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कल्प्यमिति गौरवम् । एकराजकीयसंव-
न्धद्वयाभिधाने राज्ञोरित्यापत्तेः । एवं च शेषपष्ठ्याः संवन्धी एवार्थः ।
भूषणादौ 'संवन्धः शक्तिरेव वा' इत्यत्र संवन्धपदं अर्शआद्यजन्तं
बोध्यम् । एवं च विशेषरूपेण पष्ठ्यर्थत्वाभावे स्वत्वं स्वामित्वं वा ...
..... ।

वैयाकरणनव्यैः—“पष्ठ्यर्थसंवन्धस्य सर्वत्र क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव,
सा च कचिच्छ्रुता कचिदध्याहृता । अत एव हरिणा—

सन्ध कारकेभ्योऽन्य क्रियाकारकपूर्वम् ।

श्रुतायामश्रुताया या क्रियायामभिधीयत ॥

इति क्रियान्कारकपूर्वत्वमेव सन्धस्योक्त सामीप्याद्यपि वृद्धिस्थैकदे-
शाधिनरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वनिमित्तकमित्याहूयम् । अत एव पर्वतस्य
वृक्षा इति न, वृक्षपर्यंतयोराधाराधेयभावमूलकसन्धाभावात् । सयोगो
हि नाधाराधेयमूलक विपरीत तस्यैव तन्मूलकत्वात्—” इत्युक्तम् । तत्र
मानाभावात् गौरवाच्च । न च हरिकारिका मानम् । तस्या भिन्नार्थत्वात्
तथाहि पष्ठर्थसन्ध कर्म, तत्रिधा तद्वोधिना पष्ठयपि त्रिधा । के-
लसन्धनाधिना, कारकाणामविवक्षापूर्वसन्धप्रोधिका, कर्तृकर्मादि-
सन्धप्रोधिका च । तत्र मातु स्मरतीत्यादौ द्वितीया, ओदनस्य पाचन
इत्यादौ तृतीया, सामीप्ये सर्वे (?), चित्रा गानो यस्येत्यादावाद्या ।
न चात्र विवदितव्य भाष्ये गुरोरवत (?) इति न्यासे स्पष्टमेव सामीप्यार्थे
रवन् (?) पदस्याभिधानात् । भवद्भिरपि अस्तभूरित्यादावस्ते समीपेऽन-
न्तर वेति भाष्यव्याख्यानानवसरे पष्ठयन्तपदघटितत्राक्ये सामीप्यार्थप्रो-
धोऽस्वीकृत । स च समीपादिपदाध्याहारण । एव च चित्रा गानो यस्येत्या-
दापि सामीप्यप्रोध सति तात्पर्ये तत्रापीष्ट । एतावान्परो भेद —
तव गुरुभूताध्याहारेण बोध इति दुराग्रह, मम तु पष्ठर्थ इति । तत्र
पष्ठया सामीप्यार्थत्वमेव युक्तम् । अन्यथाऽस्तेरिति पष्ठीश्रवणानन्तर
सामीप्यार्थशङ्के न स्यात् । नहि पदाध्याहारेण शङ्का युक्ता पूर्वमेव
वाच्यार्थोपरिस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् । भवद्भिरपि सामीप्याद्यपीत्यादिना
स्वीकृतत्वाच्चेति दिग् । एव च हरिकारिकाया मातु स्मरतीत्यादौ कर्म-
त्वाद्यविवक्षापूर्वको य सन्ध स उक्त । अत एवान्यपन् सार्यक
मन्यथा सन्ध क्रियापूर्वक इत्येव श्रूयात् । तथा चान्यपद सन्धेना-
न्वेति । एव च कारकेभ्य कारक(द्वारा)क्रियान्वितप्रातिपदिकेभ्य उत्प-
न्नया पष्ठयाऽन्य सन्ध कारकाविवक्षापूर्वकसन्ध उच्यते इत्येवार्थ
साधु । एव च पर्वतस्य वृक्षा इत्यपि पर्यंतसन्धिवृक्षा इत्यर्थे साध्वेव ।

स च सन्ध जन्यजनकभाव । ग्रामस्य यथा साधारण्यक(?)सस्थ-
ण्डिलत्वार्थकत्वमादाय कूपादीना ग्रामावयवत्वमादायावयवावयविभा-
वसन्धे ग्रामस्य कूप इत्यादौ पष्ठीति भवद्भिरुक्त, तथा मयाऽपि पापाण-
मृद्भक्षान्दिसमुदायस्य पर्वतपदवाच्यत्वस्वीकारेणावयवावयविभावसन्धो-

ऽपि वक्तुं शक्यः । वृक्षपर्वतयोरित्यादिकं च यत् पर्वतस्य वृक्षा इत्यादिप्रयोगाभावसाधकोपन्यसनं तन्मुधैव आधाराधेयभावस्य संयोगमूलत्वेऽपि तदविवक्षायां पष्ठया दुर्वारत्वात् । अन्यथा ब्रजमवरुणद्वि गामित्यादौ पष्ठयप्राप्तौ तदपवादकाऽकथितं चेति द्वितीया न स्यादिति सर्वोपप्लव एव स्यात् । अस्तु वा भवदुक्त एव हरिकारिकार्थः, तथापि सामीप्यादौ तु वृद्धिपरिकल्पितक्रियाकारकसंबन्धस्य स्वीकारात् तद्रीत्यात्रापि सामीप्यसंबन्धे पर्वतस्य वृक्षा इति वक्तुं शक्यत्वात् । यदपि किंच संयोगो न संबन्धः संबन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् । संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात् । सांसर्गिकविषयतया तस्याभानाच्च । संबन्धश्च पष्ठ्यादिभिरेवोच्यन्ते । संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वदा पदागम्यः, संयोगस्तु न कदापि पष्ठ्यादिभिः तथाविषयतयोच्यते । इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात् । तत्र संबन्धव्यवहारस्तूभयाश्रितत्वरूपसंबन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः, अत एव मतुप्सूत्रे वृक्षवान्पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तन्युपादानं, गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं च पष्ठ्युपादानमिति भाष्ये उक्तम् । पष्ठ्यर्थश्च सांसर्गिकविषयतयैव भासते । अत एव 'पष्ठी शेषे' इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम् । अन्यथा संबन्धे विशेष्यतया विशेषणतया वा श्रूयात् । राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः पष्ठ्यर्थः । स च स्वत्वस्वामित्वसमूहः । अत एव स्वस्वामिभावोऽवयवावयवविभाव आधाराधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेषणविशेष्यभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहार इत्युक्तं तदपि न । संयोगस्य संबन्धत्वे पष्ठ्यर्थत्वे च बाधकाभावात् । न चोक्तहेतुद्वयेनोक्तं बाधकमिति वाच्यम् । तस्यासंबन्धत्वात्(?) । तथाहि किं संयोगस्य संबन्धत्वं नास्तीति श्रूये उक्तं पष्ठ्यर्थत्वं नास्तीति, यद्वा संबन्धपदाभिधेयत्वं नास्ति । नाद्यः संयोगस्य स्वतःपदार्थत्वेऽपि सांसर्गिकविषयतयाऽभानेऽपि संबन्धत्वे बाधकाभावात् । नहि संबन्धस्यापदार्थत्वं सांसर्गिकविषयतयैव वा भानं नियतं येन भवदुक्तं संगच्छेत । अन्यथा राजा स्वामी देवदत्तः स्वमित्यादावपि स्वस्वामिभावस्य पदार्थतया सांसर्गिकविषयतयाऽभानेन च स्वस्वामिभावादीनामपि उक्तीत्या संबन्धत्वं न स्यात् । उभयोस्तुल्यत्वात् । नच—'संबन्धः पष्ठ्यादिभिरेवोच्यते संबन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यते इति संबन्धः सर्वथा पदागम्यः, संयोगस्तु न कदापि

पठ्यादिभिस्तथाविषयतयोच्यते, इमौ संयुक्तावित्येव तत्र व्यवहारात्-इत्यादिनोक्तमेव भेदकमिति वाच्यम् । गङ्गायास्तीरं इत्यादौ संयुक्तपदाभावेऽपि पठ्या गङ्गातीरयोः संयोगसंनन्धस्य प्रतीयमानत्वेन भवदुक्तभेदकाभावात् । रथस्याश्वाः अन्यस्वामिकृपीताम्वरदण्डादिसंयुक्तेऽपि पुरूपे पीताम्वरोऽयं दण्डीत्यादिव्यवहाराच्च । संयोगाभावे तु स्वस्वामिभावे सत्यपि न तादृशप्रयोगः । भवद्भिरपि, तत्र संनन्धव्यवहारस्तु उभयाश्रितत्वरूपसंनन्धधर्मवत्त्वाद्गौण इत्यादिना संयोगस्य संनन्धत्वाद्गौणत्वात् । तस्य गौणत्वे प्रमाणाभावात् । न च मनुष्ये वृक्षवान्पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्युपादानमिति भाष्यं मानम् । पर्वताधिकरणो वृक्ष इति विवक्षाया तस्य सार्थक्यात् । गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं पठ्युपादानमित्यत्र तु आदिपदात्पठ्यन्तग्रहणम् । न चात्र संयोगस्य संनन्धत्वे पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगस्येष्टत्वेऽत्रैव पठ्यन्तपदसार्थक्ये गोमान् देवदत्त इति दूरमनुधावन व्यर्थमिति वाच्यम् । अत्रान्यतरोपादानेनापि प्रयोगसिद्धिः, गोमान् देवदत्त इत्यत्र त्वधिकरणत्वविवक्षायाः असंभवान्मुख्यपठ्यन्तस्यैवोदाहरणमित्यभिप्रायेण तस्य सार्थक्यात् । न च भवन्ति पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्तीति स्पष्टमेव भाष्ये पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगाभावः प्रतिपादित इति वाच्यम् । यदाधिकरणत्वेन विवक्षा तदा पठ्यप्रतिपाद्या न भवन्तीत्येवमभिप्रायकत्वात् । एवं च संयोगस्य संनन्धत्वे पठ्यर्थत्वे वा संनन्धपदाभिधेयत्वे वा भाष्यविरोधरूपदोषाभावात्तदभावे वा फलाभावाच्च दुराग्रहेण संनन्धत्वाभावप्रतिपादनमयुक्तमिति दिक् ।

यदपि संबन्धश्च पठ्यादिभिरेवोच्यते संबन्धपदेनापि सासर्गिकविषयतावत्त्वेन नोच्यत इति सर्वथा पदागम्य इति संयोगभेदकफक्क्यायामुक्तं तदपि न, तत्रैकारव्यावर्त्याभावात् । संनन्धस्य सासर्गिकविषयतया भानाभावाभ्युपगमे तस्य पठ्यर्थत्वमेव न स्यात् । पठ्यर्थश्च सासर्गिकविषयतयैव भासत इति भवदभ्युपगमविरुद्धत्वात् । यदपि पठ्यर्थं स्वत्वस्वामित्वादिसमूहं इत्युक्तं तदपि न गौरवात् । म्बत्वादेः पुरुपादाबन्धनेन प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिनियमभङ्गापत्तेरिति दिक् ।

तस्मात्संबन्धत्वेन संनन्धप्रोक्षे पर्वतस्य वृक्षा इति प्रयोगः साधुरेव ।

तत्र च संबन्धत्वेन सबन्ध प्रकारत्वेन भासते प्रत्ययोपात्तत्वात् । यत्र तु पष्ठी नास्ति नीलोत्पलादौ तत्र ससर्गतयेति विवेकः । न च सबन्धस्य प्रकारत्वेन भानाभ्युपगमे पष्ठी शेष इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम् । पष्ठ्यर्थसंबन्धस्य प्रकारत्वेन भाने तु संज्ञन्धे विशेषणतया विशेष्यतया वा श्रूयादिति वाच्यम् । राजनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेषतासंबन्धस्य प्रकारतया भानाभ्युपगमेऽपि संज्ञन्धे तयोर्विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् । स्वत्वस्वामित्वादिविशेषरूपेण भानं तु सासर्गिकविषयतयैव अत एव भाष्यकारेण राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति स्पष्टीकृतमिति ग्रन्थगौरवभयादुपरम्यते । प्रकृतमनुसराम -

हेतुशब्दप्रयोगे हेतुत्वेन हेतौ द्योत्ये 'पष्ठी हेतुप्रयोगे' इत्यनुशासनेनान्नस्य हेतोर्वसतीत्यत्र पष्ठी । एकाश्रयकोऽन्नहेतुको वास इति बोधः । अन्ननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयो वास इति बोधः । अन्नं हेतुं पश्येत्यत्र हेतुशब्दप्रयोगेऽपि तद्व्योत्यत्वाभावान्न पष्ठी ।

सर्वनाम्न पूर्वोक्तविषये तृतीयापष्ठीविधायकात् 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यनुशासनात्केन हेतुना कस्य हेतोर्वा वसतीत्यादौ तृतीयापष्ठ्यौ । एकाश्रयिका प्रश्नविषयहेतुका वासत्रियेति बोधः ।

'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायो दर्शनम्' इत्यनुशासनान्किं निमित्तं, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्तायेत्यादौ प्रथमादयः सर्वाः विभक्तयः । प्रायोऽप्रहणादसर्वनाम्न प्रथमाद्वितीये न । पूर्वसूत्रद्वयमप्यनेन गतार्थम् ।

दिग्देशकालरूपार्थकप्रत्यययोगे अन्यारादितिपञ्चम्यपवादपष्ठीविधायकपष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेइत्यनुशासनेन ग्रामस्य दक्षिणतः पुरः पुरस्तादित्यादौ पष्ठी, प्रतियोगित्वरूप सबन्ध पष्ठ्यर्थः । एव च विन्ध्यादक्षिणतः इत्यादिप्रयोगा प्रामादिका एव ।

एनबन्धेन योगे पष्ठ्यपवादद्वितीयाविधायकेन 'एनपा द्वितीया' इत्यनेन उत्तरेण ग्राममित्यादौ द्वितीया । अत्रैतदिति श्योत्पत्तिभाले । तत्रागार धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यत्र तूत्तरेणेति तोरणेनेत्यनेन समानाधिकरण तृतीयान्तं नत्वेनबन्धन्त तथा च नास्य प्रवृत्तिः ।

दूरान्तिनाथैर्योगे पृष्ठीपञ्चमीविधायनादूरान्तिनाथं पृष्ठयन्यतरस्यामित्यनुशासनाद्गामस्य प्रामाद्वा दूरमन्तिक वेत्यत्र पृष्ठीपञ्चम्या । प्रतियोगित्प्रसनन्धो विभक्त्यर्थः ।

व्यवहृपणोरितिसूत्रपरामर्शितच्छब्दवलेन श्रुतार्थस्य ऋयविनयरूपव्यवहारार्थस्य च दिव कर्मणि कर्मत्वेन विवक्षितं पृष्ठीविधायकात् 'न्विस्तदर्थस्य' इत्यनुशासनाच्छतस्य दीयतीत्यादौ पृष्ठी । शतकर्मिना क्रीडाव्यहारो वा दवदत्तकर्तृक इति बोधः । सोपसर्गे तु विभापोपसर्गे इत्यनेन विस्त्वाच्छतस्य शत वा प्रतिदीयतीत्यादौ पृष्ठी । बोधः पूर्ववत् ।

देवतासप्रदानकेऽर्थे वर्तमानयो प्रेष्यश्रुवो कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकान् पृष्ठीविधायकान् 'प्रेष्यश्रुवो हविषो देवतासप्रदाने' इत्यनुशासनादप्रये छागस्य हविषोऽनुश्रुहि प्रेष्य वेत्यत्र कर्मत्वं पृष्ठी । छागावयवीभूतरपासत्रन्धिहर्निर्भूतमेऽकर्मकं प्रैष इति वाच्यं । प्रस्थितत्वेन विशेषणत्वं तु प्रस्थितं प्रतिषेध इति वार्तिकेन पृष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव इहाग्निभ्या छागस्य हविषो मेदं प्रस्थितं प्रेष्येति प्रयोगः ।

कृद्योगे कर्तृकर्मणो पृष्ठीविधायकात् 'कर्तृकर्मणो कृति' इत्यनुशासनात्कृष्णस्य कृति, जगतं कर्ता कृष्ण, इत्यत्र पृष्ठी । कृष्णकर्तृका कृति । जगत्कर्मकृत्याश्रयाभिन्नं कृष्ण इति बोधः । स्तोकं पाक इत्यत्र तु न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थकर्मण्येव तत्प्रवृत्ते । सूत्रे कृद्गृहणादाध्रिको भूमिं देवदत्तं, देवदत्तेन शत्योऽश्व इत्यादौ तद्धितस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र न । कृतपूर्वी कटामित्यत्रापि भावे त्तान्तन पूर्वशब्दस्य समासे, इनौ, पश्चात्कटेन सन्धे कृन्मात्रयोगाभावात्तलोकेति निषेधाद्वा पृष्ठयभागे द्वितीया । एवमोदनं पाचकतम इत्यत्रापि । अन्ये तु ओदनस्य पाचकतम इति पृष्ठी भवत्येव । कृद्गृहणेन तद्धितार्थं प्रति गुणीभूतत्रियाया ये कर्तृकर्मणी तत्रैव व्यावर्तनादित्याहुः । नच धाचैरा मोदमिति भट्टिप्रयागोऽनुपपन्नः । अनित्यमिदं तदर्हमिति द्वितीयान्तं तच्छब्दप्रयोगात् । ननु समस्तमेवास्तु इति चेत् । 'तत्र तस्येव' इत्यत्र योगविभागेन तत्रैव तस्य अर्हमित्येवरूपेणैव मिद्धे तच्छब्दोपादानेन समासाभावबोधनात् । ननु भिदपर्यन्ताण्युलि भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ पाचयत्योदनं देवदत्तेन यद्देवदत्त इत्यादाविव मुख्यत्वात्प्रयाजं चतृवाचकादेव पृष्ठी स्यादिति चेत् । वैपम्यात् । तथाहि तत्रैवेन

लकारेण कर्तृद्वयबोधासंभवादुक्तन्यायः प्रवर्तते । प्रकृते तु ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेत्यादिवदुपपत्तिः । नेताश्वस्य सुन्नस्य सुन्नं वेत्यत्र गुणकर्मणि पष्ठीविकल्प इष्यते । सुन्नसंवन्यश्वकर्मकनयन-कर्तेति बोधः ।

उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव पष्ठीनियामकादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनुशासनादाश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र कर्मण्येव पष्ठी । अगो-कर्तृको गोकर्मको दोह आश्चर्य इति बोधः । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नि-माभावाद्भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगत इत्यादावुभयत्रापि पष्ठी । द्रकर्तृका जगत्कर्मिका भेदनक्रियेति भेदितुमिच्छा चेति बोधः । मुदा सीयुटो वाधा नेत्यत्र तु करणे तृतीया ।

अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययकर्तरि पष्ठीविकल्पविधायकेन ' शेषे वि-नापा ' इत्यनुशासनेन विचित्रा जगतः कृतिर्हरैरिणा वेत्यत्र कर्तरि षष्ठीविकल्पः । हरिकर्तृका जगत्कर्मिका क्रिया विचित्रेति बोधः । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य चेति प्रयोगानुरोधात्सामान्यमेव शेषशब्दार्थः । आचार्यकर्तृकं शब्दकर्मकं विविच्याऽसाधुभ्यः प्रविभज्य भेदनसाधनमिति बोधः ।

वर्तमानार्थकत्तप्रत्यययोगे पष्ठीविधायकात् ' त्तम्य च वर्तमाने ' इत्यनुशासनाद्राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेत्यत्र कर्तरि पष्ठी । राजकर्तृक-वर्तमानेच्छाज्ञानपूजाश्रय इति बोधः । गतिबुद्धिपूजायैभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः । एवं राज्ञां मतं, ' नपुंसके भावे क्तः ' इत्यत्रापि । पूजितो यः सु-रासुरैरित्यादौ भूते क्तः न तु वर्तमाने, तेन तृतीया सत्रोपपद्यते । छा-त्रस्य हसितमित्यत्र शेषत्वविवक्षया पष्ठी, कर्तृत्वविवक्षायां तु तृतीयैव ।

' क्तोऽधिकरणे च घ्राव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ' इत्यनेन विहितस्य क्तस्य योगे पष्ठीविधायकादधिकरणवाचिनश्चेत्यनुशासनादिदमेपामासि-नं गतं भुक्तं वेत्यत्र पष्ठी, एतत्कर्तृकमासनं गमनं भोजनमिति बोधः । अत्रो-भयप्राप्तौ कर्मणीतिनियमाभावादिदमेपां भुक्तमोदनस्येत्युभयत्रापि पष्ठी । ओदनकर्मकमेतत्कर्तृकं भोजनमिति बोधः ।

स्रदेशः उः उक्ः अव्ययं निष्ठा खलर्थस्तुनैतेयोगे कर्तृकर्मणोरित्या-दिप्राप्तपष्ठीनिषेधविधायकेन ' न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणामित्यनुशास-

नेन पृष्ठीनिपेधात्तुर्वाणं सृष्टिं हरिरित्यादौ द्वितीया, सृष्टिकर्मकत्रिया-
श्रयाभिन्नो हरिरिति बोध । हरिं दिदृशुरलंकरिष्णुरित्यादौ हरिकर्म-
कदर्शनेच्छामान् तत्कर्मकालकरणकर्ता वेति बोध । दैत्यान्घातुको हरि-
रित्यादौ दैत्यकर्मकहननकर्त्रभिन्नो हरिरिति बोध । कमेरनिपेध. इत्य-
नेन निपेधाभावप्रोधानादृक्ष्या कामुक इत्यत्र पृष्ठी । लक्ष्मीविषयकेच्छा-
वानिति बोध । जगत्सृष्ट्वा सुप्त कर्तुमिन्त्यत्र जगत्सर्जनोत्तरकालिका सुप्त
क्रियेति बोध । दैत्यान्हृतवानित्यत्र दैत्यकर्मकमृतहननाश्रय इति बोध ।
विष्णुना हता दैत्या इत्यत्र विष्णुकर्तृकहननकर्माभिन्ना. दैत्या इति
बोध । ईप्सर प्रपञ्चो हरिणेत्यत्र हरिकर्तृक प्रपञ्चकर्मरूपीपकरण
मिति बोध । सोमं परमान आत्मान मण्डयमान. कर्ता लोकान्वेदमधी-
यन् इत्यादौ तृन्नितिप्रत्याहारग्रहणात्रिपेध, बोध प्राग्बत् ।

शतृप्रत्ययान्तद्विपधातुयोगे विज्ञप्तेन पृष्ठीविधायकात् ' द्विप श
तुर्वा ' इत्यनुशासनान्मुरस्य मुर वा द्विपन्नित्यादौ पृष्ठी । मुरकर्मकद्वेष
कर्तेति बोध ।

भग्नियत्यस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनेनश्च योगे पृष्ठीनिपेधविधा-
यकादेकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यनुशासनात्सत पालकोऽवतरति प्रज
गामी शत दायीत्यादौ न पृष्ठी, मत्कर्मरूपभविष्यत्पालनकर्तेति बोध ।
निपेधस्तु कर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकगोधे पृष्ठ्या असाधुत्वबोधक, सप्रबन्धत्वेन
बोधे तु साधुत्वमेव ।

कृत्याना योगे कर्तरि पृष्ठीमिदल्पविधायकात् ' कृत्याना कर्तरि
वा ' त्यनुशासनान्मया मम वा से-यो हरिरित्यादौ पृष्ठीविकल्प ।
मत्कर्तृरसेवनकर्माभिन्नो हरिरिति बोध ।

तुलोपमाशब्दभिन्नै पदान्तरनिरपेक्षै तुल्यार्थकैयोगे सप्रबन्धसामान्ये
पृष्ठ्या प्राप्तया पाक्षिकृतृतीयाविधायकात् ' तुल्यार्थैरुलोपमाभ्या तृतीया
यान्यतरस्याम् ' इत्यनुशासनात्तुल्य सदृश समो वा कृष्णस्य कृष्णेन
त्यत्र पाक्षिकी तृतीया । कृष्णप्रतियोगिसादृश्यवानिति बोध । गौरि
व राय इत्यत्र पदान्तरसापेक्षत्वेनेवादीना तुल्यार्थत्वात्पृष्ठी न ।

आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै तदर्थकैयोगे आशिपि शेषे पाक्षिक
चतुर्थीविधायकात् ' चतुर्थी चाग्निष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै

इत्यनुशासनादायुष्यं चिरंजीवितं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शमर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं कृष्णस्य कृष्णाय वा भूयादित्यादौ चतुर्थी पष्ठी च । अनाशिपि हितयोगे शेषेष्वर्थां वाधित्वा चतुर्थीविधायकेन ' हितयोगेच ' इत्यनेन चतुर्थ्यैव भवति, देवदत्ताय हितमिति ॥

इति पष्ठी ।

सप्तम्यर्थनिर्णयः ।

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः औपश्लेषिकवैपयिकाभिव्यापकरूपा-
धारकारकस्याधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तम्यधिकरणे चेत्य-
नेन कटे आस्ते स्थात्यां पचतीत्यादौ यत्किंचिद्वयवावच्छेदेनाधारस्या-
धेयेन व्याप्तिरूपोपश्लेषाधिकरणे सप्तमी । कटाधिकरणिकैर्कर्तृकासनक्रि-
येति बोधः । स्थात्यधिकरणिकैर्कर्तृका पचिक्रिया । चैत्रतण्डुलादिपद-
समभिव्याहारे तु एकचैत्राभिन्नकर्तृका तण्डुलकर्मिकेति विशेषः । विषयता-
संबन्धेनावच्छिन्नाधिकरणस्य तु मोक्षे इच्छास्तीति । मोक्षविषयकेच्छा-
कर्तृका सत्तेति बोधः । अत्र धात्वर्थं प्रति मोक्षस्य कर्मत्वेऽपि प्रत्ययोपा-
त्तसिद्धेच्छाद्वारास्तिक्रियायामन्वयस्य विवक्षितत्वेन सप्तमी । धात्वर्थं
प्रत्यन्वयविवक्षायां तु कर्मत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतीति पष्ठयेव । मोक्षे इच्छा-
स्तीतिवन्मोक्षे इच्छतीति न प्रयोगः । उपमानेऽस्तिक्रियानिरूपितकर्तृ-
द्वाराधिकरणत्ववदुपमेये तदभावेनेच्छतिनिरूपितकर्मत्वाद् द्वितीयैव ।

परं तु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वय एव, कटाधिकरणकचैत्रकर्तृकमास-
नमित्यादिरीत्या बोधः । अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ सामर्थ्या-
त्समासः । अक्षविषयकप्रावीण्यवानिति बोधानुभवात् । यत्तु ' एवं चात्रा-
न्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यामिति कैयटादयश्चिन्त्याः ' इत्याहुर्वैयाकरण-
व्यास्तत्रेयं चिन्ता-अन्तर्भूता या शौण्डपदार्थप्रावीण्यरूपा क्रियेति सर्वानु-
भूत एवार्थः कैयटेनोक्त इति न वैलक्षण्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन वृत्तिमदू-
पाभिव्यापकाधिकरणे तु सर्वस्मिन्नात्माऽस्तीत्यादौ । ननु खे शकुन्त्य
आत्ते तिष्ठन्तीत्यतदुत्पत्तिक्रियाधिकरणत्वात्साप्तमीति चेत् ।
अत्र केचित् । आतपपदस्मृततत्संबन्धिनि लक्षणया तत्संयुक्ते गृहे इत्यर्थः ।
आकाशशब्देन गमनप्रतिबन्धकभूप्रदेशानवल्लिन्नप्रदेशो लक्ष्यते । सप्तम्या
च अवच्छेदकत्वं, धातुना निराधारगमनम् । तथा चोक्तविधभूप्रदेशानव-

च्छिन्नप्रदेशावच्छिन्ननिराधारगमनानुकूला कृतिः पश्चिनिष्टेत्याहुः ।
वैयाकरणनव्या अप्राप्तिपूर्वरूपारिखरूपसंयोगसमवायैतद्विन्नसंयन्धेन
यदधिकरणं तद्वैपयिकं तत्रैव सप्तमीत्याहुः ।

यस्तुतस्तु मृगतृष्णाभसि स्नात इत्यादाविवागेपितोपश्लेषाधिकरणे
सप्तमी । इको यणचीत्यादावौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति-
सूत्रस्थभाष्यमेवं संगच्छते । अन्यथा द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमाहु-
णयोर्मुख्योपश्लेषाभावाद्भाष्यमसंगतं स्यात् ।

इन्द्रकृतिकान्तकर्मणि सप्तमीविधायकान् 'त्तम्येन्विपयस्य कर्मण्युप-
संरयानम्' इत्यनुशासनादधीती व्याकरणे इत्यादौ सप्तमी, व्याकरणकर्म-
काध्ययनकर्तेति बोधः । अत्र कृतपूर्वाच्चिद्वे चः अधीतमनेनेतीप्रादिभ्य-
श्चेतीनिः । मासमधीनी व्याकरणे इत्यादौ लक्ष्यानुरोधात्कालादिकर्मणि
नेदं प्रवर्तते । कचिस्त्विप्रापत्तिमाहुः ।

पष्ठपवादसप्तमीविधायकेन 'साधुसाधुप्रयोगे च' इत्यनुशासनेन
साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले इत्यादौ सप्तमी, मातृसंबन्धि-
..... । भृत्या-
भिन्नः शुभकर्मवानिति बोधे साधुशब्दस्य भृत्येन संबन्धाद्राजपदोत्तरं
पठ्ये । भृत्यपदात्तत्संबन्धी नकरतरङ्गेन प्रथमा या वा (?) ।

धातुसमभिव्याहृतपदार्थनिष्ठफलेच्छानुकूलेच्छाविषयस्वनिमित्तस्य
कर्मणा संयोगसमवायात्मकसंबन्धे तादृशनिमित्तवाचकात्सप्तमीविधाय-
कात् 'निमित्तात्कर्मयोगे' इत्यनुशासनात्—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥

इत्यादौ सप्तमी । द्वीपिनिष्ठप्राणवियोगेच्छानुकूलेच्छाविषयचर्महे-
तुका तदर्था वा क्रियेति बोधः । हेतुतृतीयायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्च वाधि-
केयम् 'मुक्ताफलायकरणं रघुवीर हन्ति' इत्यादौ क्रियार्थोपपदे-
ति चतुर्थी । योगाभावे तु वेतनेन धान्यं लुनाति वेतनाय वेति प्रयोगः ।
वेतनहेतुकं तदर्थं वा धान्यकर्मकं लवनमिति बोधः ।

कर्तृकर्मणोः स्वनिष्ठक्रियाद्वारकेतरकर्तृकर्मनिष्ठक्रियालक्षकत्वे विव-
क्षिते लक्षककर्तृकर्मवाचकात्सप्तमीविधायकात् 'यस्य च भावेन भावल-

क्षणम् ' इत्यनुशासनाद्गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ कर्मणि ब्राह्मणेष्व-
धीयानेषु इत्यादौ कर्तरि सप्तमी । वर्तमानदोहनकर्माभूतगोनिष्ठज्ञापक-
तानिरूपितज्ञाप्यतावद्गमनाश्रय इति बोधः । वर्तमानाध्ययनकर्तृभूत-
ब्राह्मणनिष्ठज्ञापकतेत्यादिपूर्ववन् । दुग्धास्त्वित्यत्र वर्तमानध्वंसप्रतियो-
गिदोहनकर्माभूतेत्यादि प्राग्वत् । धोक्ष्यमाणास्त्वित्यत्र विद्यमानप्रागभा-
वप्रतियोगिदोहनकर्माभूतेत्यादिप्राग्वत् । यत्र च लक्ष्यलक्ष्यणभावो
न विवक्षितस्तत्र गावो दुह्यन्ते चैत्रो गत इत्यत्र प्रयोगः । विवाहे
नान्दीमुखं कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते इत्यधिकरणे
सप्तमी । राहूपरागे स्नायादित्यादौ राहूपरागादिपदेन तदाश्रयः काल
उच्यते । गवां दोहे गत इत्यादौ निमित्तसप्तमीति व्यवहारोऽपि
अधिकरणसप्तमीमादायैव । ननु निमित्ते सप्तमीविधानं नास्तीति (?)
शयानेन चैत्रेण भुक्तमित्यत्र न, एककर्तृकत्वान् ।

यत्तु व्युत्पत्तिवादे शयनभोजनक्रिययोः समानकालीनत्वेऽपि तत्र
लक्षप्रत्ययेनैव समभिव्याहाराद्भोजनादिसमानकालीनत्वं शयनक्रियाया
बोध्यतेऽतो न सप्तमी, अन्यतस्तदनभिधान एव सप्तमीविधानादित्युक्तं
तत्र, गोषु दुह्यमानास्त्वित्यादिमुख्योदाहरणस्य भवद्रीत्या भेदाभावात् ।

क्रियार्हाणां क्रियाकर्तृत्वे विवक्षिते तथा क्रियानर्हाणां तदभावे
विवक्षते तथा क्रियार्हाणां तदभावे क्रियानर्हाणां तस्मिन्विवक्षिते सति
सप्तमीविधायकात् ' अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ' इत्यनुशासनेन सत्सु तरत्सु असन्त आसते असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति,
इत्यत्र कर्तृसमर्पकात्सप्तमी । इह प्रथमवाक्यद्वये औचित्यं व्यङ्ग्यं,
सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति इह तद्वये-
ऽनौचित्यं व्यङ्ग्यम् । औचित्यानौचित्यरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसंबन्धे
सप्तमी । अत एव न यस्य च भावेनेत्यनेन गतार्थता । अन्ये तु व्यर्थ-
मिदमित्याहुः । कैयटादयस्तु लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामिदमित्याहुः ।

पृष्ठी चानादरे इत्यनेन अनादराधिक्ये भावलक्षणे पृष्ठीसप्तम्यौ ।
रुदाति रुदातो वा प्राञ्जाजीदित्यत्र अनादरावशिष्टं प्रव्रजनं धात्वर्थः ।
वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्य-स्वोत्तरकालिकत्वाभ्याम् । रोदनर्तृपुत्रा-
दिज्ञाप्यमनादरावशिष्टं व्रजनमिति बोधः ॥ स्वामीश्वराधिपति-
दायादसाक्षिप्रतिभूपसूतैश्च इत्यनुशासनाद्गवां गोषु वा स्वामीत्यादौ

पृष्ठीसप्तम्यौ । निरूपकतारूपः संग्रन्धो विभक्त्यर्थः । तथा च गोनिष्ठ-
स्वत्वनिरूपितस्वामित्ववानिति बोध । गवां गोषु वा प्रसूतः गा ष्वानु-
भवितुं जात इत्यर्थः । गवा गोषु वा दायाद् इत्यत्र गोसंग्रन्धिदायक-
र्मकादानकर्तेति बोधः । दायमादत्तेऽसौ दायादः विभक्त्यर्थस्य समुदाय-
संग्रन्धेऽप्ययवेन दायेनापि संग्रन्ध । तथा च गवाद्यात्मकस्याग्न्या-
दातेत्यर्थ । गवामश्वेषु च स्वामीति न प्रयोग । उभयत्र समानविभक्ति-
कत्वनियमात् कृश्वेति सूत्रे भाष्ये तथैव स्पष्टत्वान् ।

तदेकन्यापारतया सेवायामायुक्तकुशलपदयोयोगे पृष्ठीसप्तमीविधाय-
कात् ' आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ' इत्यनुशासनादायुक्तः कुशलोवा
हरिपूजने हरिपूजनस्य वेत्यादौ पृष्ठीसप्तम्यौ । हरिपूजनविषयकतात्पर्य-
वानिति बोधः । कौशलवानिति वा । विषयसप्तम्या प्राप्त्यां वचनम् ।

पदोपात्तजातिगुणाक्रियासंज्ञाभिः पृथक्करण निर्धारण, प्रतियोगिताव-
च्छेदकमनुप्यत्वगोत्वादेर्निर्धारणविषयीभूते ब्राह्मणादौ सत्त्वे प्रतियो-
गितावच्छेदकमनुप्यत्वादिविशिष्टवाचकात्पृष्ठीसप्तमीविधायकात् ' यतश्च
निर्धारणम् ' इत्यनुशासनाच्छ्रुणा नृषु वा द्विज श्रेष्ठ, गवा गोषु वा
कृष्णा बहुक्षीरा, गच्छता गच्छत्सु वा धावन् शीघ्र', अमीषा छात्राणा
देवदत्तः पटुरित्यादौ पृष्ठीसप्तम्यौ । अत्र निर्धारणं विभक्त्यर्थः । तथा
च श्रेष्ठाभिन्न. नरप्रतियोगिकनिर्धारणविषयो ब्राह्मण इति बोध ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । नरस्य क्षत्रियः शूर इति स्यादिति चेदत्र के-
चित्—एकवचनभिन्नयोरेव पृष्ठीसप्तम्योरुत्तनिर्धारणबोधकत्वव्युत्पत्ति-
स्वीकारः । अन्ये तु व्यक्तिपक्षे तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारेऽपि जातिपक्षे
तादृशप्रयोगे क्षत्यभावात् । अत एव ' द्वन्द्वः सामासिकस्य च ' इति
गीता संगच्छते । मिदचोऽन्त्यात्परः इति सौत्रप्रयोगश्च संगच्छते ।
भवदुत्तरीत्या त्वनयोरसाधुता युक्ता । ननु नराणा मध्ये क्षत्रिय
शूरतम इत्यत्र मध्यशब्देनैव निर्धारणस्योक्तत्वान् पृष्ठी न स्यात् इति
चेन् सत्यं, नेय निर्धारणपृष्ठी किं तु मध्यशब्दयोगे संग्रन्धसामान्ये
पृष्ठी, सप्तमी त्वत्रासाधुरेवेति केचित् । अन्ये तु निर्धारणवाचिनो मध्ये
इत्यव्ययस्य तदर्थकपठ्या सह संभेदे हे चैत्रेत्यादाविवान्यतरवैयर्थ्यम् ।
एवं च नरेषु मध्ये इत्यपि साध्वेव । ननु द्रव्येषु घटो गन्धवानित्यपि
स्यादिति चेन्न । प्रकृत्युपात्तद्रव्यैकदेशपृथिव्येकदेशत्वान् । इह च

साक्षात्तदेकदेशग्रहणात् । यद्वा विशेषस्येतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वं निर्धारणं, तथा च क्षत्रियान्यनरत्वावल्लिन्नवृत्तिभेदप्रतियोगिगूतमाभिन्नः क्षत्रिय इति बोधः ।

निर्धारणप्रतियोगितावच्छेदकमनुप्यत्वगोत्वादेर्निर्धारणविषयीभूते ग-क्षसादावसत्वरूपेऽत्यन्तभेदे पञ्चमीविधायकेन 'पञ्चमीविभक्ते' इत्यनुशासनेन माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतरा इत्यत्र पञ्चमी, पाटलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः । अन्ये तु पाटलिपुत्रधनाधिकधनवन्तो माथुराः । एवं वैश्यगौर्याधिकगौर्यवन्तः क्षत्रिया इत्यादि बोधमाहुः ।

प्रतिपर्यनूनां प्रयोगाभावे साधुनिपुणयोर्योगेऽर्चायां गम्यमानायां संबन्धे सप्तमीविधायकात् 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः' इत्यनुशासनान्मातरि साधुनिपुणो वेत्यत्र सप्तमी । मातृसंबन्धिपूजनविषयककौशल्यवानिति बोधः ।

प्ररुपेण सितः शुक्ल इति यौगिकार्थातिरिक्तरूढ्यासक्तवाचकप्रसितोत्सुकाभ्यां योगे विषयसप्तम्यर्थे पाक्षिकतृतीयाविधायकान् 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इत्यनुशासनात् प्रसित उत्सको वा हरिणा हर्गौ वेत्यादौ तृतीयासप्तम्यौ । हरिविषयकसत्क्रियावानिति बोधः ।

नक्षत्रवाचिप्रकृतेः 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्प्रत्यये तस्य 'लुब्धिशेषे' इति लुपि कृतं नक्षत्रयुक्तकालप्रतिपादकादधिकरणसप्तमीतृतीयाविधायकात् 'नक्षत्रे च लुपि' इत्यनुशासनात् 'मूलेनावाहयेदेवीं श्रवणेन विसर्जयेन्' इत्यादावधिकरणे पाक्षिकतृतीयासप्तम्यौ । मूलनक्षत्रका-अधिकरणकं देवीकर्मकभावाहनमिति बोधः ।

शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामधिकरणे पाक्षिकसप्तमीपञ्चमीविधायकान् 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' इत्यनुशासनादथ भुक्त्वाऽयं ब्रह्मे ब्रह्माद्वा भोक्ता ब्रह्मस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येदित्यादौ सप्तमीपञ्चम्यौ । स्वानन्तरदेशकालवृत्तित्वं विभक्त्यर्थः । तेनैतद्विषयाधिकरणकभोजनोत्तरकालिकमेतद्विषयानन्तरब्रह्मानन्तरवर्तियद्भोजनं तदाश्रय इत्यर्थः । एतद्देशाधिकरणरुस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकं व्यथनमिति बोधः ।

अधिकशब्दयोगेऽस्मान्मन्द इत्यादाविव 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेन

पञ्चम्यामेव प्राप्तायां ' तदस्मिन्नधिकम् ' इति, ' यस्मादधिकम् ' इति च निर्देशात्सप्तमी पञ्चमी चेष्ट्यते । लोके लोकाद्वाऽधिको हरिरित्यादौ प्रतियोगित्वरूपः सन्त्वो विभक्त्यर्थः । लोकप्रतियोगिकाधिक्यप्रदभिन्नो हरिरिति बोधः ।

आधिक्यप्रतियोगिनि ऐश्वर्यप्रतियोगिन्यनुयोगिनि च कर्मप्रवर्तनीययोगे सप्तमीविधायकात् ' यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ' इत्यनुशासनादुपपत्तौ हरेर्गुणा, अधि रामे भूः, अधि भुवि रामः, इत्यादौ सप्तमी । प्रतियोगित्वानुयोगित्वरूपः सन्त्वो विभक्त्यर्थः । परार्थप्रतियोगिकाधिक्यप्रदभिन्ना हरिसंज्ञिगुणा, रामप्रतियोगिकत्वत्वाश्रया भूः, भूवृत्तिस्वत्वप्रतियोगी रामः इति बोधः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोविन्दभट्टात्मजरघु-
नाथभट्टसुतश्रीकृष्णभट्टविरचितो लघुविभ-
क्त्यर्थनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

शाब्दबोधप्रकाशिका १२.

सेविता सर्वगीर्वाणैः सेवकाभीष्टदायिनी ।

भव्याय भवता नित्यं भवताद्भवभामिनी ॥ १ ॥

नत्वा शिवपदं रामकिशोरेण विरच्यते ।

सुबोधोऽव्युत्पन्नोऽर्थः शाब्दबोधप्रकाशिका ॥ २ ॥

शाब्दबोधे तु सर्वत्र क्रियामुख्यविशेष्यता ।

दोषग्रस्ताऽप्रमाणा च प्रथमान्तार्थमुरयता ॥ १ ॥

चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाभिन्नाश्रयनिष्ठसयोगानुकूलश्चैत्रकर्तृ-
को वर्तमानकालवृत्तिर्व्यापार इत्याद्याकारकं क्रियामुरयविशेष्यक
सत्रं शाब्दबोधः ।

ननु ग्रामनिष्ठसयोगानुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकृतिमाश्चैत्र इत्याद्या-
कारको नैयायिकाभ्युपगतं प्रथमान्तार्थमुरयविशेष्यक एव शाब्दबोध
वृत्तो नाङ्गीक्रियत, इत्याह—दोषग्रस्तेति । शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्य-
विशेष्यकत्वे पश्य मृगो धावतीत्यत्र धावनस्य दर्शनकर्मत्वं नोपपद्यत ।
न च तत्र प्रथमान्तार्थस्य मृगस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वं, त्वमित्यध्याइत-
प्रथमान्तपदार्थस्य तु मुख्यविशेष्यत्वमिति वाच्यम् । मृगकर्तृकोत्कटधा-
वनक्रियाविशेष्यस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् ।
किञ्च धावनक्रियाविशिष्टमृगस्य दृशिक्रियाकर्मत्वे त्रिवक्षितलाभेऽपि
मृगपदाद्वितीयापत्तिर्दुर्बारा । धावनक्रियायास्तत्कर्मत्वे तु न द्वितीयाप-
त्तिः । धातुतिङन्तयोः प्रातिपदिकत्वाभावात् । कर्मत्वं तु ससर्गतया
भासत । न च शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुरयविशेष्यकत्वपक्षेऽपि धाव-
नक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य दृशिक्रियायाः कर्मत्वान्बन्धेनान्वयान्न मृगप-
दाद्वितीयापत्तिः, प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन कर्मत्वादिविवक्षायामेव
द्वितीयादिविधानात्, अत एवार्धो नम इत्यादावर्धादिपदार्थस्य नम-
पदार्थत्यागे कर्मतासंबन्धेनान्वयादर्धादिपदात्प्रथमैवेति वाच्यम् । नि-
पातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थेऽभेदातिरिक्तसंबन्धेन साक्षादन्व-
यस्याव्युत्पन्नत्वान् । अन्यथा चैत्रो ग्रामो गच्छति, चैत्रस्तण्डुलं पचती-
त्यादिरपि प्रयोग आपद्यत । अत्रापि ग्रामतण्डुलादेर्गमनपचनादौ कर्म-

तासंबन्धेनान्वयसंभवात् । नापि—धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगरूपवाक्यार्थस्यैव दृशिक्रियाकर्मत्वं, वाक्यस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावात् द्वितीयापत्तिः, कर्मत्वं तु संसर्गतया भासते—इति वाच्यम् । नीलो घटः पश्यतीत्यादिप्रयोगविरहेण वाक्यार्थस्यापि धात्वर्थे कर्मत्वादिसंसर्गेणान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । “ श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः ” इति त्वार्थम् । नापि तमित्यध्याहाराददोष इति वाच्यम् । वाक्यभेदापत्तेः ।

ननु भवन्मतेऽपि ‘दृश्यन्ते मृगा धावन्ति, मृगी धावति मारय, अश्वो गच्छत्यानय’ इत्यादावध्याहारस्यावश्यत्वाद्वाक्यभेदो दुष्परिहरः । किं च तिङ्र्थविशेष्यतापन्नातिरिक्तनिपातेतरप्रातिपदिकार्थस्यैव धात्वर्थेऽभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ तिङ्र्थविशेष्यतापन्नस्य मृगादिपदार्थस्य कर्मतासंबन्धेन दर्शनादिक्रियायामन्वये न किमपि बाधकमिति । एवं पश्य मृगो धावति मारय, अश्वो गच्छत्यानय इत्यादौ सर्वत्रैकवाक्यत्वमभ्युपपद्यत इतिशाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वे न कोऽपि दोष इत्यभिप्रायेणाह—अप्रमाणा चेति । शाब्दबोधस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं निर्दोषमपि प्रमाणशून्यम् । तस्य क्रियामुल्यविशेष्यकत्वे तु ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इति यास्कोक्तं ‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ इतिरूपभूत्रस्थभाष्यं च प्रमाणमिति । भावः क्रिया, आख्यातं तिङन्तम् । भावकालकारकसंख्याश्रुत्वारोऽर्था आरयातस्य, तत्र भावः प्रधानमिति निरुक्तभाष्यम् । आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वं शाब्दबोधस्य क्रियामुल्यविशेष्यकत्व एवोपपद्यते न तु प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वे । नच पाचकादिकृदन्तवन् पचतीत्याद्याख्यातस्यापि साधनप्रधानत्वमेवास्तु । चैत्रो ग्रामं गच्छति, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ शाब्दबोधस्य च प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वमेवास्तु, किमाख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वस्वीकारेणेति वाच्यम् । तथा सति पचन् पठति, पाचको गायति, पचता पठ्यते, पाचकेन गीयते, पक्तवता मुज्यते, पचतो धनं, पाचकस्य गृहं, पक्तवतो गृहमित्यादिवत् पचति पठति, पचति गायति, पचति पठ्यते, पचति गीयते, अपाक्षीद्भुज्यते, पचति धनं, पचति गृहम् अपाक्षीद्गृहमित्यादीनामपि प्रयोगाणां तत्तदर्थे प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथा चोक्तम्—

यथा कृदन्तवाक्येऽस्य साधनस्य क्रियान्तैः ।

संबन्धः स्यात्तथेहापि नाख्याते स कथं भवेत् ॥

पचतो धनमित्येवं तिङापि स्याद्धनान्वय ।

क्रियायास्तु विशेष्यत्वे सर्वमेतददूषणम् ॥ इति

किं च भगवद्भाष्यकारदर्शितयुत्तेरप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्व-
भगवन्मते । तथाहि—कथं ज्ञायते क्रियाप्रधानमारयातं द्रव्यप्रधानं ना-
मेति । यन् क्रिया पृष्टस्तिङाचष्टे—किं देवदत्त. करोति ? पचतीति ।
द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे । कतरो देवदत्तः य. कारको हारक इति रूपसूत्रे
भाष्ये उक्तम् । किं देवदत्त. करोतीति द्रव्यं पृष्ट. करोतिश्च क्रियासा-
मान्यवचन, तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्द. क्रियाविशेषणं प्रवर्तते ।
क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्वितीयान्त नपुंसक च । प्रकरणादिव-
शाच्च क्रियाप्रभावगतिः । गुणद्रव्यविशेषस्यापि प्रभस्य संभवात् । वाय-
वः किं शुक्र वस्त्रं करोत्यथ कृष्ण, तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारक-
मिति । द्रव्यं पृष्ट इति । यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनाप्युत्तर भवति
नथाऽपि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियायां य. कर्ता स देवदत्त इत्य-
भिधानात् केवलेनाख्यातनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्र-
सङ्ग । पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभाव क्रिया नीयते इति
कैयट. । अथाख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वे तदधीते तद्वेदेत्यादिसूत्रविहिता-
णादिप्रत्ययान्तवैयाकरणादिपदस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनार्थकत्वमेव
स्यान्न तु तदाश्रयार्थकत्वमिति । तथा च सति वैयाकरण पुरुष इत्यादौ
वैयाकरणादिपदार्थस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनादेराश्रयतासन्धेनैव पुं-
पादिपदार्थान्वयो वाच्य । स च न सम्भवति निपातातिरिक्तप्रातिपदिका-
र्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा पाकश्चैत्रो व्याकरणा-
ध्ययनं पुरुष इत्यादिरपि प्रयोग आपद्येत । तत्राप्याश्रयतासन्धेन पा-
क व्याकरणाध्ययनादिपदार्थस्य चैत्रपुंसादावन्वयसंभवादिति चेदुच्यते ।
अधीत इत्यादौ लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधानत्वेऽपि सौत्रे साधनमेव प्रधा-
नत्वेन विवक्षितम् । वैयाकरणादिपदस्य व्याकरणकर्मकाध्ययनादिकर्त-
र्येव शिष्टैः प्रयुक्तत्वात् । फलानुरोधश्च कल्पनाया इति । तदधीत इति
सूत्रे शब्देन्दुशेखरकारेणाप्यधीत इत्यादीना लौकिकप्रयोगे क्रियाप्रधान-
त्वेऽप्यत्र कारकप्रधानतेत्युक्तम् । गतदभिप्रायेणैव तत्र सूत्रे मनोरमा-
कारेणापि द्वितीयान्तादध्येतरि वेदितरि च प्रत्यय स्यादिति व्याख्या-
तम् । तद्वितार्थस्य क्रियात्वाभावेऽप्यलौकिके द्वितीयान्तात्प्रत्ययवि

धानसामर्थ्यादेव द्वितीया । एवं तत्र भव इत्यादिविषये सप्तम्याग्रपीति
 शेररकारः । एवं चारख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वे न काप्यनुपपत्तिरिति ।
 किंच शाब्दबोधस्य क्रियामुख्यविशेष्यकृत्वमङ्गीकुर्वतां भवति पचति,
 भवति पक्ष्यति, भवत्यपाक्षीदित्येतद्विषयकं पचादयः क्रिया भवतिक्रि-
 यायाः कर्तृभन्वतीति भूवादिसूत्रभाष्यमप्यनुकूलम् । नह्येतद्वाप्यबो-
 धितमुक्तस्थलेषु पचादिक्रियाणां भवतिक्रियाकर्तृत्वं शाब्दबोधस्य प्रथमा-
 न्तार्थमुख्यविशेष्यकृत्वमङ्गीकुर्वतां मत उपपद्यते । न च तन्मतेऽपि भवति-
 पचतीत्यादिषु भवतिपदलभ्यस्य भवनकर्तृत्वस्याश्रयतासंबन्धेन, भवन-
 कर्तृत्वाऽभेदसंबन्धेन, पचादिक्रियास्वन्वयात्पचादिक्रियाणां भवतिक्रिया-
 कर्तृत्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । तन्मते धात्वर्थविशेष्यतापत्राख्यातार्थस्य
 प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एवान्वयाद्भवनायाः साधनस्य वा विशेष्यत्वेनान्व-
 ययोग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इति तेषां सिद्धान्ता-
 द्धात्वर्थविशेष्याख्यातार्थविशेष्यतापत्रस्य पदार्थान्तरे विशेषणत्वेनान्वय-
 स्याव्युत्पन्नत्वाद्भवतिपदार्थविशेष्यतापत्रपचादिक्रियाणां तिङर्थेऽन्वयानु-
 पपत्तिश्च । भवति पचतीत्यादिषु प्रतीयमानभवनं भवतेतरर्थस्तेन भवति
 पक्ष्यति भवत्यपाक्षीदित्यत्र भविष्यद्गीतपाकभवनस्य वर्तमानत्वाभा-
 वेऽपि न क्षतिस्तद्वितीतिविषयताया वर्तमानत्वस्य सत्त्वात् । एतद्वाप्य-
 प्रमाणबलतः कालाविवक्षायामपि क्वचिद्भद् भवनीत्यप्याहुः । एवं च
 तिङन्तं तिङन्तस्य विशेषणं न भवतीत्यपास्तमुक्तभाष्येण तिङन्तस्य
 विशेषणताया बोधिनत्वात् । वृद्धैरप्युक्तम्-

मुच्यन्तं हि यथानेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥

इति उक्तभाष्यव्याख्याने कैयटोपाध्यायेनाप्युक्तम् । नन्वन्यत्रोक्तं ति-
 ङ्भिहितो भावः क्रियया समवायं न गच्छति, नहि भवति पचतिपठ-
 तीति । ततश्च तेनैतद्विरुध्यते । अत्राहुः, कर्तृकर्मभावेन क्रिया आख्यात-
 क्रियया संबध्यत एव । भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति । करणा-
 दिभावेन तु न संबध्यते तथा प्रयोगादर्शनादिति । अन्यत्र सार्वधातुके
 यगित्येतत्सूत्रभाष्ये । समवायं संबन्धं न गच्छति न प्राप्नोति । आका-
 ङ्क्षाविरहात् क्रियान्तरस्य विशेषणं न भवतीत्यर्थः । पचति पठतीति सामा-
 नाधिकरण्यसंबन्धेनान्वयाभिप्रायेण । कर्तृकर्मभावेनेति । आख्यातक्रि-

यायाः कर्तृकर्मभावेन क्रियान्तरेणान्वयं प्रत्याकाङ्क्षा स्वीक्रियते, फला-
नुरोधेन तस्याः कल्पनीयत्वादित्याशयः । ननु क्रियायाः साध्यरूपत्वात्कथं
क्रियान्तरं प्रति तस्याः कर्तृकर्मभावः मिदं हि कारकं भवतीति नाश-
ङ्कनीयम्, एकं प्रति साध्यस्याप्यर्थस्यापरं प्रति साधनत्वसंभवात् ।

सार्धधातुके यगितिमूत्रे क्रिया क्रियासमन्वयं न गच्छति पचति
पठतीत्येतद्भाष्यव्याचक्षणेन कैयटोपाध्यायेनाप्येवमुक्ते तदर्थप्रतिपा-
दिका हरिकारिकाऽपि दर्शिता तथाहि—क्रिया क्रिययेति । ननु
भवति पचति, पश्य मृगो धावतीति कर्तृकर्मभावेन क्रिया क्रियया
संरन्धत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समन्वयं न गच्छतीति
विप्रक्षिप्तम् । ननु साध्यत्वात्क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्तृकर्मभावः
विषयभेदेन साध्यसाधनभावसंरन्धसंभवाद्दोषः । तदुक्तं
हरिणा—

यत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।

तथा विषयभेदेन संरणस्योपपद्यते ॥ इति ।

भवति पचतीति एतत्कर्तृकर्ममाननाल्लृप्तिपाककर्तृकभवनमित्यन्व-
यप्रोचः । पश्य मृगो धावतीति मृगाभिन्नैककर्तृकवर्तमाननाल्लृप्तिधावन-
कर्मकं मदिच्छाविषयभूतं त्वत्कर्तृकं दर्शनमित्यन्वयप्रोचः । करणादीति ।
एतेन तिङन्तस्य तिङन्तविशेषणत्वाभ्युपगमे पुत्रजन्मना पिना हृष्यति,
स्तुसंयोगात्पटो जायते इत्यादिवन् पुत्रो जायते पिता हृष्यति, तन्तवः
संयुज्यन्ते पटो जायते, इत्यादेरप्येकत्रयत्वमापद्येत, अत्रापि करणत्वादि-
संरन्धेन तिङन्तार्थस्यापरतिङन्तार्थेऽन्वयसंभवादित्यपास्तम् । तिङन्त-
क्रियायास्तिङ्गर्थेऽभेदसंरन्धेन धात्वर्थे तु कर्मनासंरन्धेनैवान्वयस्य व्युत्प-
त्त्वात् । एवं च—

असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते ।

इति वाक्यपदीशोक्तं तिङन्तक्रियायाः असत्त्वभूतत्वं करणाभिभावेन
क्रियान्तरानन्वयित्वरूपं लिङ्गसंरन्धानन्वयित्वरूपं वा बोध्यम् । किं च
चैत्रो प्रामं गच्छतीत्यादिशाब्दबोधस्य शाब्दबोधत्वेनापि क्रियामुरत्य-
विशेष्यकत्वसिद्धिः । तथाहि—चैत्रो प्रामं गच्छतीति शाब्दबोधः

क्रियामुरयविशेष्यकः, शाब्दबोधत्वात्, चैत्रेण सुप्यत इति शाब्दबोधवन् । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वं प्रति तु न शाब्दबोधत्वं साधकम्, गच्छति पचति चैत्रेण सुप्यत इत्यादिप्रथमान्तासमभिव्याहारस्थलीयशाब्दबोधे व्यभिचारादिति ।

ननु भवन्मतेऽपि घटोऽयमित्यादिक्रियापदासमभिव्याहारस्थलीयशाब्दबोधे व्यभिचार इत्याह—

यत्र क्रियापदं नास्ति प्रथमान्तं च वर्तते ।

तत्रापि लट्परस्यास्तेरध्याहाराददूपणम् ॥ २ ॥

यत्र घटोऽयमित्यादौ क्रियापदं नास्ति प्रथमान्तपदं च वर्तते तत्रास्ति लट्परमध्याहृत्य शाब्दबोधस्य क्रियामुख्यविशेष्यकत्वमुपपादनीयम् । न च तत्र विनाऽपि क्रियापदं प्रथमान्तपदादेव शाब्दबोधोदयसंभवात् क्रियापदाध्याहारे प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकेन प्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरण्य एव ततः प्रथमाविधानात्तत्र क्रियाध्याहारं विना प्रथमाया एवानुपपत्तेः । अत एव वार्तिककारेणाप्युक्तम्—अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । भवन्तीपर इति । भवन्तीशब्दो “भुवो ङिञ्” इति औणादिकसूत्रेण सिद्धो वर्तमानकालार्थकोऽपि तद्वाचकत्वलक्षणया लट्परः । तेन प्रथमपुरुषे लडन्तास्तिधातुरप्रयुज्यमानक्रिये वाक्ये नित्यमध्याह्रियत इति कात्यायनवाक्यार्थः । सूत्रे भुव इति वदतेरवतेश्चोपलक्षणम् । तेन वदतिरवतिरित्यपि सिद्धम् । ङिच्प्रत्ययान्ताः सर्वे स्त्रियां द्वयोर्वा, किंवा न्दती जनश्रुतिरिति दर्शनात् । इतिपदवाक्यरत्नाकरः । स्त्रियां द्वयोर्वेति मतभेदेन बोध्यम् । अनभिहित इति सूत्रे कैयटोपाध्यायोऽपि भवन्तीपर इति लट्पर इत्यर्थे इति व्याचरयौ । प्रथमपुरुष इति प्रायिकम् । त्वं वक्ता अहं श्रोतेत्यादौ प्रथमोपपत्त्यर्थे मध्यमोत्तमपुरुषयोरपि लट्परस्यास्तेरध्याहारस्यावश्यकत्वात् । त्रयः काला इत्यत्र त्रयाणां कालानां सत्ताया वर्तमानत्वाभावेन लट्परस्यास्तेरध्याहारासंभवेऽपि तत्र प्रतीयन्त इति क्रियापदमध्याहृत्य प्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरण्यमुपपादनीयम् । न चैवमस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति वार्तिककारोक्तनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्रास्तेरप्यलक्षणत्वान् । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्यनुरोधेन यत्र क्रियापदं नास्ति तत्र प्रथमोपप-

त्यर्थं यथासंभवं क्रियाध्याहारः कर्तव्य इति वार्तिककाराशयात् । अथवा सन्तीत्येवाध्याहार्यं कालस्त्वविवक्षितः । वर्तमाने लडित्यत्र वर्तमानपदस्य भूतभविष्यद्भिन्नपरत्वाद्दो नानुपपत्तिः । प्रतीयमानभवनं वाऽस्तेरर्थः । अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव सुप्रमित्यादौ तु नीलादिपदं नीलभिन्नपरम् । चन्द्रादिपदं च चन्द्रादिसदृशपरम् । नञ्चिबौ तु द्यौत्कौ, निपातत्वादुपसर्गवदिति । नीलचन्द्रादिपदानामपि तत्र तिङ्सामानाधिकरण्यं सूत्रपादमेव । न चोपसर्गाणामेव द्यौत्कत्वे प्रमाणाभावाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्, सुखमनुभवति सुरमनुभूयते गुरुमुपास्ते गुरुरुपास्यते इत्यादौ कर्तरि कर्मणि च लकारोपपत्त्यर्थं धातोस्तत्तदर्थे वृत्तेरावश्यकत्वेनोपसर्गाणां द्यौत्कताया एव युक्तत्वात् । न च तत्रानुभूप्रभृतिसमुदायस्यैवानुभवाद्यर्थवाचकत्वं धातुत्वं च । तथा च सुरमनुभवति चैत्र इत्यादौ चेत्रादेर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वानुभवमनुभूयते इत्यादौ च सुरादेर्धात्वर्थव्याप्यत्वेन कर्मत्वात्कर्तरि कर्मणि च लकार उपपद्यते इति न भूप्रभृतिधातोस्तदर्थपरत्वमङ्गीकृत्योपसर्गस्य द्यौत्कत्वमङ्गीक्रियते इति वाच्यं, गौरवात् । भूवादयो धातव इत्येतेन भ्वादिगणपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात् अनुभूप्रभृतीनां गणे पाठाभावेन धातुत्वासंभवाच्च । न च बहुलमेतन्निर्दानमित्यस्य दशगणीपाठो बहुलमिति व्याख्यानपक्षे चुलुम्पादिवदपठितानामप्यनुभूप्रभृतीनां गणे पाठमङ्गीकृत्य धातुत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । अन्वभवदनुभूप्रभृतीत्यादावङ्घ्रिर्वचनव्ययस्थानुपपत्तेरनुभवत्वेत्यादौ धातोरनेकाच्चेनाम्प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । तस्मात्तत्र तद्धातोरेव लक्षणया तत्तदर्थपरत्वमुपसर्गाणां तु द्यौत्कत्वमिति सिद्धम् । अत एव त्रिलोचनदासेनापि कातञ्जलिपञ्चिकायां देवदेवं प्रणम्यादाविति श्लोकव्याख्याने प्रणम्येति प्रशब्देन प्रकर्षार्थो द्यौत्यत इत्युक्तम् । तत्र नमधातुरेव लक्षणया प्रकृष्टनमस्कारपरः प्रोपसर्गस्तु तात्पर्यप्राहक इति तदाशयः । इत्थं चोपसर्गाणां द्यौत्कत्वं सिद्धे तद्दृष्ट्याऽन्येषामपि निपातानां द्यौत्कत्वमेव न तु वाचकत्वमिति सिद्धम् । अत एव भट्टोजिभट्टेनापि शब्दकौस्तुभे अथ शब्दानुशासनमित्यत्राथशब्दः प्रारम्भस्य द्यौत्को न तु वाचको निपातत्वादुपसर्गवदित्युक्तम् । तत्र शब्दानुशासनपदमेव लक्षणया शब्दानुशासनप्रारम्भपरमथशब्दस्तु तात्पर्यप्राहक इति तदाशयः । आरोपितो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इत्यादौ नञ्समासे उत्तरपदार्थप्रधानत्वं च पूर्वपदस्य नञ्निपातस्य द्यौत्यार्थापेक्षया

बोध्यः । तेनोत्तरपदार्थप्रवानः समासस्तत्पुरुष इति तत्पुरुषलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति । न च निपातानां द्योतकत्वे तेषामर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात्तेभ्यः सुव्युत्पत्तिर्न स्यात् । ततश्च हरो हरिश्च तं सेव्या उमोभेश्च मे गतिगित्यादौ चप्रभृतिनिपातस्य पदत्वाभावेन तदुत्तरस्य युष्मदस्मदोः पदस्य तेमेप्रभृत्या.....(?)

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः ।

क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः ॥

तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते ।

यदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते ॥ इति ।

उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवन् ॥

इति वृद्धोक्तावुपसर्गपदं निपातस्योपलक्षणम् । धातुपदं पदान्तरस्येति बोध्यमिति कोण्डभट्टः ।

चतुर्विधे इति । तिङन्तमुद्यन्तोपसर्गनिपातरूपे । नोपसर्गनिपातयोरिति । अत्रोपसर्गस्य पृथगुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन । व्यापारो वृत्तिः सा च शक्तिलक्षणान्यतररूपा । तत्र शक्तिरस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छेति प्राचीननैयायिकाः । नव्यनैयायिकास्तु अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीच्छा शक्तिर्नत्वीश्वरेच्छा । तेनाधुनिकसंकेतशालिनां देवदत्तादिसंज्ञाशब्दानां तत्तद्व्यक्तिविशेषे गुणवृद्धयादिशब्दानां च तत्तद्वर्णविशेषे शक्तिरग्त्येवेत्याहुः ।

नागेशभट्टमतानुयायिनस्तु शक्तेरिच्छात्मकत्वे अयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे शक्त इति व्यवहारानुपपत्तिः शब्दस्येच्छाश्रयत्वाभावात् । तस्माच्छक्तिः पदपदार्थयोः संबन्धविशेषः । स च वाच्यवाचकभावरूपः । तथा चोक्तं संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मकः । योऽयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्द इति । स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञातस्यैव संकेतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम् । संकेतग्रहप्रकारमाह न्यायवाचस्पत्ये—सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः संकेतस्तद्व्यवहाराद्यास्मदादीनामपि सुग्रहस्तत्संकेत इति । सुग्रह इति । शोभनो ग्रहो यस्येति सुग्रहो ननु मुखेन गृह्यत इति सुग्रहः, उल्लेखयोगे पृथग्प्राप्तेः । तादात्म्यं च तदभिन्नत्वेन व्यवहार्यत्वं, तस्य च तादात्म्यस्य निरूपकत्वेन विवक्षितोऽर्थः

शस्य', आश्रयत्वेन विप्रक्षितः शब्द' शक्त इत्युच्यते । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव श्लोकमशृणोदर्थं शृणोति अर्थं वदतीत्यादिव्यग्रहारः, ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म, रामंति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गं पिनाकिन, मुरथो नाम राजाऽभूत्, शब्दानुशासनं नाम शास्त्रं, वृद्धिरादैच्, इत्यादौ सामानाधिकरूप्येन प्रयोगश्चोपपद्यते । न च शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वीकारे मधुशब्दोच्चारणे मुखे माधुर्यरसास्वादापत्तिर्वह्निशब्दोच्चारणे च मुखे दाहापत्तिरिति वाच्यम् । अमेदस्याध्यस्तत्वाद्ब्रह्मस्तुतो भेदस्य सत्त्वेन तादृशापत्तिविरहादित्याहुः ।

नैयायिकास्त्वयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे शक्त इत्यत्र स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छार्थकशकधातूत्तरविहिततत्प्रत्ययस्य निरूपकतासंन्धेनाश्रयत्वरूपकर्तृत्वविशिष्टबोधकत्वाददोष । शब्दार्थयोरितरेतराध्यासमङ्गीकृत्य तन्मूलकस्य तत्तदर्थभिन्नत्वेन व्यवहार्यतारूपस्य तत्तच्छब्दनिष्ठतत्तदर्थतादात्म्यस्य तत्तच्छब्दशक्तिग्राहकत्वकल्पनं तु सति सदध्वनि कदध्वावलम्बनमिव न रोचते सन्नय । श्रावणबोधरथेव शाब्दबोधस्यापि शृणोत्यर्थत्वान्नार्थं शृणोतीति प्रयोगानुपपत्ति । एवं च आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतावप्यात्मन श्रोतव्यतोपपद्यते । अर्थं वदतीत्यस्य तु शब्देन प्रतिपादयतीत्यर्थ । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म इत्यत्र उपस्थितस्वरूपशक्तस्येतिशब्दस्य स्वरूपप्रतिपाद्ये लक्षणा । तदेकदेशे च स्वरूपे ओमित्यस्याभेदेनान्वय । तन्नैव सन्धेन एकाक्षरपदार्थस्यापि तत्रान्वय इति । तथा च एकाक्षराभिन्नस्वरूपप्रतिपाद्यं ब्रह्मेत्यन्वयबोधः । न चापशुं पशुरद्रव्य घट इत्यादिप्रयोगविरहेण पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्यान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाद् न पदार्थैकदेशे स्वरूपे ओमित्यस्य एकाक्षरपदार्थस्य चान्वयो न संभवतीति वाच्यम् । घटादन्य इत्यादौ अन्यपदार्थैकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थप्रतियोगितायाः अन्वयदर्शनान् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि पदार्थान्तरान्वयस्य क्वचिद्भ्युपगमात् । अत एव गभीराया नद्या घोष इत्यत्र नदीपदलक्ष्यार्थस्य नदीतीरत्वैकदेशे नद्या गभीरापदार्थस्यान्वय इति । वादि च तत्र नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा, गभीरापदं तु तात्पर्यग्राहकमित्युच्यते, तदात्रापि इतिशब्दस्य स्वस्वरूपैकाक्षरप्रतिपाद्ये लक्षणा ओपदमेकाक्षरपदं च तात्पर्यग्राहकमिति । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

अथवा एकाक्षरपदस्यैकाक्षरप्रतिपाद्ये लक्षणा । तदेकदेशे च एकाक्षरे ओमित्यस्याभेदेनान्वयः । वस्तुतस्तु ब्रह्मपदस्य ब्रह्मप्रतिपाद्यं लक्षणेत्यदोषः । रामेतिद्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिन इत्यनामपदस्य नामप्रतिपाद्ये लक्षणा तदेकदेशे च नाम्नि द्व्यक्षरपदार्थस्त्रामेतीत्यस्य चाभेदेनान्वयः । तथा च रामस्वरूपद्व्यक्षराभिन्ननामप्रतिपाद्यः पिनाकिनो मानभङ्ग इत्यन्वययोधः । ननु नामशब्दस्य लक्षणया नामप्रतिपाद्यार्थकत्वे मानभङ्गशब्दसमानाधिकरणत्वात्तस्य पुल्लिङ्गत्वकथं न स्यात् । समानाधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानलिङ्गत्वनियमान् । न चानियतलिङ्गसमानाधिकरणविशेषणस्यैव विशेष्यसमानलिङ्गत्वनियमः । कथमन्यथा वेदाः प्रमाणं शब्दः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणशब्दस्य न पुल्लिङ्गत्वमिति । उक्तं च रत्नमालायाम्

विशेषणे समानार्थे विशेष्यस्य विभक्तयः ।

जहल्लिङ्गे तु तल्लिङ्गं संख्याऽप्युत्सर्गतस्तथा ॥

इत्यत्र सूत्रे पुरुषोत्तमविद्यावागीशेन—अजहल्लिङ्गे तु न विशेष्यलिङ्गं यथा द्रव्यं घटो व्यक्तिर्जात्याश्रयः स्त्री रत्नं विद्या धनं प्रमाणं शब्द इत्यादीति । कातन्त्रपरिशिष्टकारेणापि विशेष्यवदेकाधिकरणस्य प्रायेणेत्यत्र सूत्रे नियतलिङ्गानामसंभवे व्यत्ययः । शेषो यवागूः शेषं यवागूः अर्थो भाण्डम् अर्थः शिरसासंवाधः शालासंवाधो वर्त्मसंवाधं वृहदपि तद्ब्रह्मभूव वर्त्मस्यपि पठन्ति । प्रकाण्डं युवतिः आदिः कलत्रं गुणः प्रधानम्, उपसर्जनं स्त्री । संभवे तु शेषं दधि शेषः ओदन इत्युक्तम् । असंभवं विशेष्यगतलिङ्गग्रहणासंभवे इति गोपीनाथतर्काचार्यः । एवं च प्रकृते नामशब्दस्य नियतलिङ्गत्वेन पुल्लिङ्गमानभङ्गशब्दसमानाधिकरणत्वेऽपि न स्वलिङ्गपरित्याग इति वाच्यम् । नामशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वाद्द्व्यक्षरकस्य तु नियतलिङ्गस्यापि भिन्नलिङ्गशब्दसमानाधिकरणस्य स्वलिङ्गपरित्यागदर्शनाद्यथा क्रोष्टुनेऽरण्याय शिरो मे श्रीति (?) नाशङ्कनीयम् । नियतलिङ्गस्य लाक्षणिकस्य भिन्नलिङ्गसमानाधिकरणत्वेन स्वलिङ्गपरित्यागस्य काचित्कत्वात् । तथा चोक्तं कातन्त्रपरिशिष्टे—औपचारिके कचित्स्वलिङ्गं कुन्तेनदं स्त्रिया यष्टथा पुरुषेण क्वचिदन्यथा क्रोष्टुने अरण्याय शिरो मे श्रियशो मूर्धमिति भाष्यम् (?) । अतो हि स्मरन्ति लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादिति । औपचारिक इति औपचारिकाः प्रायशः

स्वल्लिङ्गाः क्वचित्तु लक्ष्यादन्यलिङ्गा इति गृह्यमिति तर्काचार्यः । स्मरन्ती-
ति वृद्धा इति शेषः । भाष्येऽप्युक्तं लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति ।

सुरथो नाम राजेत्यत्र सुरथशब्दस्य वा सुरथशब्दप्रतिपाद्ये लक्षणा
तदेकदेशे च सुरथशब्दे नामपदार्थस्याभेदसंबन्धेनान्वयः । तथा च ना-
माभिन्नसुरथशब्दप्रतिपाद्यो राजेत्यन्वयबोधः । शब्दानुशासनं नाम शा-
स्त्रमित्यत्राप्येवम् । वृद्धिरादैच् इत्यत्र तु वृद्धिशब्दस्य वृद्धिसंज्ञके लक्ष-
णेति न कुत्रापि काऽप्यनुपपत्तिरिति । एवं च अस्मान्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य इतीच्छैव शक्तिर्न तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासमूलको प्राह्यः
तादात्म्यसंबन्धविशेष इत्याचक्षते । वस्तुतस्तु—

अर्थाभिधाने शब्दानां योग्यता शक्तिरुच्यते ।
सा प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च द्विविधा परिकीर्तिता ॥
आद्या गदादिशब्दानामर्थे गोत्रादिशक्तिरिति ।
देवदत्तादिशब्दानां तत्र तत्रापुरातनी ॥
मुख्यार्थे यत्र शब्दस्य तात्पर्यं नेति गम्यते ।
शक्तिरारोपिताऽन्यार्थे लक्षणा तत्र कथ्यते ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिपदस्य मुख्यार्थनदीविशेषादौ तात्पर्या-
भावात्तत्तीरादौ तद्रूपपावनत्वादिधर्मप्रतिपत्तये शक्यतावच्छेदकारोपात्
शक्तिरारोपितेति प्रतीयते । सैव लक्षणेत्युच्यते । उक्तं च दर्शने—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे यथाऽन्यार्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ इति ।

अर्पिता वक्तृपुरुषेणारोपिता । तद्वृत्तिधर्मस्य तद्वृत्तित्वेन प्रतिपाद-
नमारोपः । काव्यप्रकाशेऽपि—

मुख्यार्थवाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ।

कर्मणि कुशल इत्यादौ धर्मग्रहणाद्ययोगाद्गङ्गायां घोष इत्यादौ च
गङ्गादीनां घोषाद्यधिकरणत्वासंभवान्मुख्यार्थस्य वाधे ध्रुवचकत्वादौ
सामीप्ये च संबन्धे रूढितः प्रसिद्धेः, गङ्गातट इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा
प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च
मुख्येनामुख्यार्थो लक्ष्यते यत्स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो

लक्षणा । मुख्यार्थस्य वाच इति । मुख्यार्थस्य तात्पर्यविषयान्वयवाच इत्यर्थः । ज्ञात इति शेषः । तेन कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तपदस्य कुन्तविशिष्टे छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र च छत्रिपदस्य छत्र्येकसार्थग्राहिषु छत्र्यच्छत्रिषु न लक्षणानुपपत्तिः । प्रयोजनादिति तु प्रायिकम् । तेन कचिद्विनाऽपि प्रयोजनं लक्षणेति बोध्यम् । मुख्येनेति वाधितान्वयप्रतियोगित्वेनोपस्थितेन मुख्यार्थेन कारणभूतेनेत्यर्थः । अमुर्यार्थो लक्ष्यते इति अमुर्यार्थविषयकयोधानुद्भूत्यापार इत्यर्थः । यदिति क्रियाविशेषणम् । सान्तरार्थनिष्ठो मुर्यार्थवाधग्रहादिव्यवधानेनोपस्थितं लक्ष्यार्थं स्वजन्यबोधविषयतासंबन्धेन स्थितः । एतेनात्र ग्राहककथनेन ग्राह्याया वक्तृतात्पर्यात्मिकाया लक्षणायाः सिद्धिः । यदित्यव्ययं ययेत्यर्थकम् । वृत्तावप्येवम् । आरोपिता वक्तृमुरूपेण लक्ष्यार्थविषयता जनिता क्रियावृत्तिरिति व्याख्यानं शक्यसंबन्धो लक्षणेति नैयायिकमतं चापास्तम् । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वे मानाभावाद्गौरवात्फलाभावाद्दर्पणे 'लक्षणा शक्तिरूपिता' इत्यनेनारोपितशक्तेर्लक्षणात्वस्य स्पष्टतयाऽभिधानाच्च । लक्षणाया वृत्त्यन्तरत्वमङ्गीकृत्य लक्षणाशक्तिरूपितेत्यत्र शक्तिवृत्तिरिति व्याख्यातमेव । भाष्येऽपि सति तात्पर्यं सर्वं सर्वार्थवाचका इत्युक्तम् । लक्षणाया भेदास्तु काव्यप्रकाशादावुक्ता इह तु नोच्यन्ते अन्यगौरवभयात्प्रकृतानुपयोगित्वाच्च । इदानीं प्रकृतमनुसरामः ।

किं च निपातानां वाचकत्वं समुच्चयः शोभनः, समुच्चयं जानाति समुच्चयो ज्ञायते इत्याद्यर्थे च शोभनं च जानाति, च ज्ञायते इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् । तथा घटस्य समुच्चय इह घटस्याभाव इत्यादाविव घटश्च इह घटो नेत्यादावपि घटादिपदात्पृष्ठी स्यादिति । तस्मान्निपातानां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति । अभियुक्तैरप्युक्तम्—

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा ।

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः ।

विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिववादिरे समः ॥

येन हेतुना प्रादय उपसर्गा द्योतकास्तेनैव हेतुना तद्दृष्ट्या चप्रभृतयो निपाता अपि द्योतका एव न वाचकाः । अधोपसर्गाणामेव द्योतकत्वे प्रमाणाभावाद्वाचकत्वमेव तेषां कुतो नेति, तथा च दृष्टान्तासिद्धि-

रिति चेन्नैवम् उपसर्गाणां वाचकत्वे उपस्येते इत्यत्र त्वया उपशब्दस्य प्रीतिर्धातोश्च व्यापारविशेषोऽर्थस्तयोश्च जन्यजनकभावः संसर्गो वाच्यः । एवं च प्रीतिरूपफलस्य धात्वर्थत्वाभावेन हरिहरयोर्धात्वर्थफलाश्रयत्वाभावात्कर्मत्वाभावेन धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्यते ।

नन्वेवं चेदुपसर्गाणां द्योतकत्वमस्तु, अन्येषां निपातानां तु वाचकत्वमेवेति कुतो नाङ्गीक्रियत इति । न चोपसर्गं दृष्टान्तमाश्रित्यान्येषां निपातानां निपातत्वेन हेतुना द्योतकत्वं साधनीयमिति वाच्यम् । व्यभिचारसंशयेन निपातत्वस्य द्योतकत्वसिद्धिं प्रत्यययोजकत्वादिति चेन्नैवम् । साक्षात्प्रभृतीनां वाचकत्वेऽपि साक्षात्क्रियते हरिर्नमस्क्रियते गुरुरित्यादौ दर्शितरीत्या कर्मणि लकारानुपपत्तेरिति मनसिकृत्याह उपास्येते इत्यादि कर्मवाचक इत्यन्तम् । उपास्येते इति । अथोपास्यते हरिरिति प्रथमोपस्थितमेकवचनं विहाय केनाभिप्रायेण द्विवचनमुदाहृतमिति चेदुच्यते—उपसर्गस्य वाचकत्वेऽपि भावे प्रत्यये उपास्यते हरिरिति प्रयोग उपपद्यते । एकवचनस्य भावेऽपि साधुत्वादित्येकवचनं नोदाहृतम् । ननु भावे प्रत्यये कृते तत्र हरिपदस्य प्रथमान्तत्वानुपपत्तिः । संबन्धे पृष्ठीप्रसङ्गात् । न चोपशब्दार्थप्रीतौ हरिपदार्थस्याधेयतासंबन्धेनान्वयान्न हरिशब्दात्पृष्ठीप्राप्तिः । प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन संबन्धविवक्षायामेव पृष्ठीविधानादिति वाच्यम् । राज्ञो धनमित्याद्यर्थे राज्ञा धनमित्यादिप्रयोगविरहेण प्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया हरिपदार्थस्योपशब्दार्थप्रीतावाधेयतासंबन्धेनान्वयासंभवादिति चेदत्रोच्यते—प्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयोऽव्युत्पन्न इत्यत्र यदि निपातातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा हरिपदार्थस्योपशब्दार्थप्रीतावाधेयतासंबन्धेनान्वय उपपद्यते इत्यभिप्रायेणैकवचनं नोदाहृतमिति । तथान्यत्रेति । अन्यत्र साक्षात्क्रियते हरिर्नमस्क्रियते गुरुरित्यादिस्थलीयसाक्षादादौ ।

अथैवं चेत्ते प्राग्धातोरित्यनुशासनाद्धातोः प्राङ्नियतप्रयोगाणामुपसर्गाणामिवान्येषामपि गतिसंज्ञकनिपातानां द्योतकत्वमस्तु चप्रभृतिनिपातानां तु वाचकत्वमेवेत्यपि न वाच्यम् । भूयान्प्रकर्ष इत्याद्यर्थे भूयः प्रेत्यादिप्रयोगस्यैव शोभनः समुच्चय इत्याद्यर्थे शोभनं चेत्यादिप्रयोगस्यापि विरहेण प्रादीनामिव चप्रभृतिनिपातानामपि द्योतकत्वस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वादित्याह—विशेषणेति । आदिना समुच्चयं जानातीत्याद्यर्थे

च जानातीत्यादौ द्वितीयाद्यर्थकर्मादिपरिग्रह । एतेनोपसर्गाणामिगान्ये-
पामपि निपाताना द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति सिद्धम् । अत एव
घटमानय नील, चन्द्रमिव मुख पश्यतीत्यादौ घटमुखादिशब्दसमाना-
धिकरणत्वान्नीलचन्द्रादिपदाद्वितीयादयोऽप्युपपद्यन्ते ।

एव च न पचति चैत्र इत्यादौ चैत्रकर्तृनपाकाभाव इत्यादिरूपशब्द-
बोधस्य नञ्बर्थाभावमुख्यविशेष्यकत्वात्कथं शाब्दबोधस्य सर्वत्र त्रियामु-
ख्यविशेष्यकत्वमित्यपास्तम् । तत्रापि नञ्निपातस्य द्योतकत्वेन धातोरव-
लक्षणया पात्राद्यभाषार्थकत्वेन शाब्दबोधस्य त्रियामुख्यविशेष्यकताया
सूपपादत्वात् । त्रियापदेन तत्र धात्वर्थस्य ग्रहणादिति ।

पर तु उपसर्गो एव द्योतका अन्ये तु निपाता वाचका एव । न चैव
चेत्साक्षात्करोति नमस्करोति हरिमित्यादौ ह्यर्थादे कर्मतानुपपत्तिर्था-
त्वर्थफलाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र लक्षणया साक्षात्पदस्य प्रत्य-
क्षविषयपरतया नमपदस्य च स्वापकर्पावधित्वप्रकारकबोधविषयपर-
तया नील करोति घटमित्यादौ घटादेरिव तत्र ह्यर्थादे कर्मत्वसम्भवात् ।
नापि समुच्चय शोभन इत्याद्यर्थे च शोभनमित्यादि प्रयोग स्यादिति
वाच्यम् । निपातार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्यसम्बन्धेनान्वयस्य प्रायेणा-
व्युत्पन्नत्वान् । 'कार्तिभ्यादौ यन्न दान तदत्यन्तविनिन्दितम्' इत्यादौ
क्वचिदेव तत्राऽन्वयस्य दर्शनात् । नापि समुच्चयोऽस्ति समुच्चय जाना-
तीत्यर्थे चास्ति च जानातीत्यादिरपि प्रयोग आपद्येतेति वाच्य, निपा-
तार्थस्य कर्तृकर्मादिभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । नापि घटस्य समुच्चय,
इह घटस्याभाव इत्यादाविव घटश्च, इह घटो नैत्यादावपि घटादिपदा-
त्यष्टीप्रसङ्ग इति वाच्य, निपातार्थे घटादिपदार्थस्य प्रतियोगितासम्बन्धेना-
न्वयादव तत्र घटादिपदात्यष्टीप्रसङ्गाभावात्, प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वेन
सम्बन्धविवक्षायामेव पृष्ठीविधानात् । प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयोऽव्यु-
त्पन्न इत्यत्र तु प्रातिपदिक निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणीयमित्याहुस्त-
न्मत अयं घटो न नील, चन्द्र इव मुखमित्यादौ नीलचन्द्रादिपदस्य
तिङ्समानाधिकरणत्वाभावात्प्रथमोपपत्त्यर्थं, घटमानय न नील, चन्द्र-
मिव मुख पश्यतीत्यादौ नीलचन्द्रादिपदस्य घटमुखशब्दसमानाधिकर-
णत्वाभावात्ततो द्वितीयाद्युपपत्त्यर्थं च यत्न कर्तव्य इति ।

एके त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व एव निपातास्तत्तदर्थवाचका । अन्यथा

तत्तत्प्रकृतेरेव लक्षणया तत्तदर्थपरत्वसंभवेन तत्तत्प्रत्ययानामपि तत्तदर्थे शक्तिर्विलुप्येत । स्पृष्टीकृतं च निपातानां वाचकत्वमव्ययं विभक्तीति सूत्रे भगवता भाष्यकारेण कैयटोपाध्यायेन च । यत्र तु कचिदनुभवति मुखं चैत्रः, मुखमनुभूयते चैत्रेण, गुरुमुपास्ते शिष्यः, उपास्यते गुरुः शिष्येणेत्यादौ वाचकत्वं न संभवति तत्र धातोस्तत्तदर्थे वृत्तिरन्वादिनिपातास्तु तात्पर्यग्राहकाः प्रणमतीत्यादौ तु प्राद्युपसर्गाः प्रकृष्टार्थस्य वाचका एव । स्पष्टं चैतद्घातोः कर्मण इति सूत्रे भाष्यप्रदीपे इत्याहुः ।

इदमेव मतं न्याय्यमिति प्रतिभाति नः । एतन्मते अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव मुखमित्यादौ प्रथमोपपत्त्यर्थमस्तिद्वयमध्याहर्तव्यम् । तत्र चायं घटो नीलो नेत्यत्रास्तिद्वयाध्याहारे अयं घटोऽस्ति नीलो नास्तीति भवति । तत्र नीलो नास्तीत्यत्रास्तेरसाधारणवर्मरूपो भावोऽर्थः । नञ-श्चात्यन्ताभावः । तथा च नीलत्वाभाववान् घटोऽस्तीति बोधः । चन्द्र इव मुखमित्यत्र त्वस्तिद्वयाध्याहारे चन्द्रोऽस्तीव मुखमस्तीति भवति । तथा च चन्द्रसत्तासदृशी मुखसत्तेति बोधः । सादृश्यं च कान्तिमत्त्वादि । तत्तद्धर्मसमानाधिकरणत्वेन कान्त्यादिमद्भवनं वाऽस्तेरर्थः ।

यद्वा यथा मुखमनुभवति चैत्रं, मुखमनुभूयते चैत्रेण, गुरुमुपास्ते शिष्यः, उपास्यते गुरुः शिष्येणेत्यादौ कर्तृकर्मप्रत्ययोपपत्त्यर्थं धातोरनुभवोपासनाद्यर्थे वृत्तिमङ्गीकृत्यानुपादि उपसर्गाणां द्योतकत्वमङ्गीक्रियते । तथा अयं घटो नीलो न, चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तिङ्समानाधिकरणत्वं विना प्रथमाया अनुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थं नीलादिपदस्य नीलादिभिन्ने चन्द्रादिपदस्य तु चन्द्रादिसदृशे लक्षणामङ्गीकृत्य न-विषयोद्योतकत्वमङ्गीकार्यमित्येकमेवास्तिपदमध्याहर्तव्यमित्यदोषः ।

तथा च—

वाचकत्वं निपातानामन्वयव्यतिरेकतः ।

कचित्फलानुरोधेन द्योतकत्वमपीष्यते ॥

इति स्थितम् । एवं च घटमानय न नीलं चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादावपि नविषयोद्योतकत्वमङ्गीकृत्य शाब्दबोधस्य त्रियामुत्पत्तिविशेष्यकत्वमुपपादनीयमिति न काऽप्यनुपपत्तिरित्यलमधिकेन ।

विष्णुप्रियाया जातेन रुद्रनारायणात्सतः ।

महेशसदृशाद्रामकिशोरेण द्विजातिना ॥ १ ॥

वृत्ता या विदुषा प्रीचै शादबोधप्रकाशिका ।

तत्राय शाब्दबोधस्य क्रियामुरयन्वनिर्णय ॥ २ ॥

ननु शाब्दबोधे कीदृशे स्थले कस्मिन्पदार्थे कस्य पदार्थस्यान्वय
इत्याकाङ्क्षायामाह—

कर्त्राख्यातस्थले तत्र चैत्रादेः कर्तुराश्रये ।

तिष्ठर्थेऽस्य तु धात्वर्थे व्यापारांशेऽन्वयो मतः ॥ ३ ॥

ग्रामादेः कर्मणस्तत्र द्वितीयार्थेऽन्वयोऽस्य तु ।

धातुवाच्ये फले तस्य तथा व्यापार इष्यते ॥ ४ ॥

तत्र शाब्दबोधे आख्यातस्थले चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ चैत्राद्
कर्तुस्तिष्ठर्थे आश्रये अभेदसम्बन्धेनान्वय । तत्राश्रयस्य तिष्ठर्थत्व तु
“ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य ” इत्यत्र चकारण “कर्तरि कृन्”
इत्यत ‘कर्तरि’ इत्यनुवृत्ते । तत्रादेशाना तिस्रादीना शक्तिमादेशित्वेन
प्रकल्पितेषु लकारेषु प्रकल्प्यत इत्युक्तमिति बोध्यम् । आदेशानामेव तत्त-
दर्थे शक्तिर्न त्वादेशिनामिति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

कर्तृत्व च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्व, तथा चोक्त—

धातुनोक्तत्रिये नित्य कारके कर्तृतेष्यते , इति ।

यद्यपि क्रिया व्यापार स च वृत्त्या धातूपस्थापितो धातुजन्यबोध-
मुरयविशेष्योऽर्थस्तथाऽपि वृत्त्या धातूपस्थापितस्य धातुनोक्तस्यनेनैव
लाभाद्त्र क्रियापन् धातुजन्यबोधमुख्यविशेष्यार्थपरम् । तथा च धातु-
नोक्तत्रिय इत्यस्य वृत्त्या धातूपस्थापितधातुजन्यबोधमुरयविशेष्यार्था-
श्रय इत्यर्थः ।

एव च वृत्त्या तद्धातूपस्थापिततद्धातुजन्यबोधे मुरयविशेष्यार्थाश्रय-
त्व तद्धात्वर्थकर्तृत्वमिति कर्तृत्वक्षणम् । ‘स्वतन्त्र कर्ता’ इति सूत्रे
स्वतन्त्रपन्मप्येतत्परमिति बोध्यम् । फलाश्रयेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्धा-
तुजन्यबोधमुख्यविशेष्येति । मुख्यपदानिवेशेऽपि तत्रैवातिव्याप्तिरिति ।
मुरयत्वमिह वृत्त्या तद्धातूपस्थापितार्थाविशेषणत्वम् । फर्माख्यातसम-
भिव्याहृतत्वेन तद्धातुविशेषणीय । तेन गम्यते ग्रामो गन्तव्यो
ग्राम इत्यादौ धातो फलमुरयविशेष्यकबोधजननत्वेऽपि न क्षति ।
उपस्थापितान्तनिवेशाच्च परन्तु भुङ्क्ते इत्यत्र पाकसमानकर्तृक पाकोत्तर-

कालनिष्ठ वर्तमानकालवृत्त्येककर्तृक भोजनमिति वाक्यार्थबोधमुख्य-
विशेष्यभोजनाश्रयस्य न पचधात्वर्थकर्तृत्वम् । तादृशवाक्यार्थबोधस्य
पचधातुजन्यत्वमप्यस्तीति तदापत्तिः । आश्रयत्व च चैत्रो गच्छतीत्यादौ
चैत्रादिपदस्य शरीरपरत्वे समवायसम्बन्धेनात्मपरत्वे तु स्वजनकृत्या-
श्रयत्वरूपपरपरासम्बन्धेन स्वसमवायिशरीरावच्छिन्नत्वरूपपरपरासम्बन्धेन
वा । रथो गच्छतीत्यादौ समवायसम्बन्धेन चैत्रो जानातीच्छतीत्यादौ
चैत्रादिपदस्य शरीरपरत्वेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनात्मपरत्वे तु समवायस-
म्बन्धेन । शब्दादर्थं प्रकाशते, देवदत्ताय रोचते मोदक, इत्यादौ तु
विषयतासम्बन्धेन । कन्या विघ्नहतीत्यादौ तु विवाहस्य ग्रहणरूपत्वे
चैत्रादिपदस्य च शरीरपरत्वेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनात्मपरत्वे तु समवायस-
म्बन्धेन । विवाहस्य दानरूपत्वे तु उद्देश्यतासम्बन्धेन । अत्र घटोऽस्तीत्यादौ
तु स्वरूपसम्बन्धेन । घटो नश्यति, ज्ञान नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगितास-
म्बन्धेन बोध्यम् । एवमन्यत्रापि यथानुभूतमवगन्तव्यम् ।

प्रियाश्रयस्य कर्तृत्वेऽपि क्रियाया धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्र तिङर्थे
इति बोध्यम् । अन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।

नैयायिकास्तु—आख्यातस्य कृतिर्नाच्या । गच्छति गमन करोति,
पचति पाक करोतीति, करोतिना विवरणात् । किं करोतीति कृतिप्रभे
गच्छति पचतीत्याद्युत्तरस्याख्यातस्य कृत्यर्थकत्व विनानुपपत्तेश्च नतु
कर्ता, अनन्तकृते शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । गमनानुकूलकृत्याश्रयश्चैत्र
इत्याद्यन्वयबोधस्त्वारयातार्थस्य कृतेगश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदार्थ-
ऽन्वयात् । अत्र च—‘कथं पुनर्ज्ञायतेऽथ प्रकृत्यर्थोऽथ प्रत्ययार्थ इति ? अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । अन्वयाद्व्यतिरेकाच्च । षोऽसावन्वयो व्यतिरेको वा ।
इह ‘पचति’ इत्युक्ते कश्चिच्छब्द श्रूयते—पचशब्दश्चकारान्त, अतिश-
ब्दश्च प्रत्यय । अर्थोऽपि कश्चिद्गम्यते—विकृति कर्तृत्वमेकत्व च ।
पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दा हीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी । पच्छब्दो
हीयते, पठशब्द उपजायते, अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते,
कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी । विकृतिर्हीयते, पठिन्नियोपजायते,
कर्तृत्व चैकत्व चान्वयी । तेन मन्यामहे य शब्दो हीयते तस्यासावर्थो
योऽर्थो हीयते, य शब्द उपजायते तस्यासावर्थो योऽर्थ उपजायते, य
शब्दोऽन्वयी तस्यासावर्थो योऽर्थोऽन्वयी’ इति भूव दिभाष्यमप्यनुसूलम् ।

अतिशब्दश्चेति । यद्यप्ययं प्रत्ययसमुदायस्तथाऽपि प्रकृतिभागावबोधपर-
त्वात्प्रत्ययभागपर्यालोचनेऽनादरादेवमुक्तम् । अथवा पूर्वाचार्यैः कैश्चिद्-
तिः प्रत्ययत्वेन कल्पित इति तदपेक्षयैतदुक्तमिति कैयटः । रथो
गच्छति चैत्रो जानातीच्छति यत्ते द्वेष्टि विद्यते निद्रातीत्यादावा-
श्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे निरुद्धलक्षणेत्याहुः,—तदनुशा-
सनविरुद्धम् । “ लः कर्मणि च भावं चाकर्मकेभ्यः ” इत्यनुशासनेन हि
कर्तरि लकारो विधीयते न तु कृतौ । न च तत्र चकारलब्धं
कर्तृपदं कर्तृत्वपरमिति वाच्यम् । तथा सति कृतोऽपि कृतिवाच-
कत्वापत्तेः । “ कर्तारि कृत् ” इत्यतो हि तत्र कर्तृग्रहणमनुवर्तते । नचे-
ष्टापत्तिः । गन्ता चैत्रः पक्ता चैत्रः इत्यादावन्वयनोधानुपपत्तेः । न
च गच्छति चैत्रः, पचति चैत्रः इत्यादावारयातार्थकृतेरिव गन्ता चैत्रः
पक्ता चैत्रः इत्यादौ कृदर्थकृतेरपि चैत्रादिपदार्थे आश्रयतासंबन्धेना-
न्वय इति वाच्यम् । निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोरभेदातिरिक्तसंब-
न्धेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा गमनानुक्कलकृतिश्चैत्रो
द्रव्यत्वं घट, इत्यादयोऽपि प्रयोगा आपद्येरन् ।

किंच कृतां कृतिवाचकत्वे मित्रा पक्षीत्यादौ पक्ष्यादिपदस्य
स्त्रीलिङ्गत्वमपि नोपपद्यते , समानाधिकरणविशेषणस्यैव विशेष्यस-
मानलिङ्गकत्वनियमान् । अन्यथा राज्ञः स्त्रीत्यादौ राजादिपदस्यापि
स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेः । तस्मात्कृतः कर्तृवाचकत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।
तदनुरोधेन च कर्तरि कृदित्यत्र कर्तृपदस्य कर्तृत्वविशिष्टपरता-
ऽवश्यं वक्तव्या । तस्यैव च कर्तृपदस्य “ लः कर्मणि च ” इत्यत्रानु-
वृत्तस्य कर्तृत्वपरताया असंभवान् कथमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वमनु-
शासनसिद्धमिति । न च कृतः कर्तृवाचकत्वानुरोधेन कर्तरि कृदित्यत्र
कर्तृपदस्य कर्तृत्वविशिष्टपरत्वमस्तु “ लः कर्मणि च ” इत्यत्रानुवृ-
त्तस्य तु तस्य कर्तृत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् । एषस्य कर्तृपदस्य सूत्रद्वये-
ऽर्थद्वयकल्पने गौरवान्मानाभावात् । गच्छन्तं पचन्तं पचमानं वा चैत्रं
पश्येत्यादौ शतृशानजन्तस्यापि कृतिबोधकतापत्त्योक्तयुक्त्याऽन्वयबो-
धानुपपत्तेर्गच्छन्तीं पचन्तीं पचमानां वा मित्रां पश्येत्यादौ शतृशानजन्त-
स्य विशेष्यसमानलिङ्गकत्वानुपपत्तेश्च दुर्वारत्वात् । “ लः कर्मणि च ”
इत्यादिना विहितस्यैव हि लट्स्तिवादिवच्छतृशानजावप्यादिश्येते ।

कर्तृत्वे तृतीया भवति इति सूत्रार्थे चैत्रो ग्रामं गच्छति चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादिषु चैत्रादिपदान् तृतीयापत्तिराख्यातेन कर्तृत्वस्याभिहितत्वात् । गन्ता चैत्र इत्यादिषु कृदादिभिः कर्तुरभिहितत्वं कर्तृत्वमप्यभिहितमेवेति न तत्रापि चैत्रादिपदात्तृतीयापत्तिशङ्केति चेदिदमपि न चारुतरमनुशासनस्य कर्तृपदस्य मुख्यार्थत्वसंभवे लक्षणाया अन्याय्यत्वात् ।

किं चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे त्वं पचसि, अहं पचामि, चैत्रः पचतीत्यादिषु युष्मदादेः समानाधिकरणत्वाभावेन 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः, अस्मद्युत्तमः, शेषे प्रथमः,' इति सूत्रत्रयोक्ता पुरुषव्यवस्थापि नोपपद्यते । भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिष्वेकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धम् । संभवादन्यादृशं तु न वार्यत इति तु बालप्रतारणम् । शब्दशास्त्रे समानाधिकरणपदस्य सर्वत्र तादृशशाब्दसामानाधिकरण्यविशिष्टपरतया दृष्टत्वादत्रान्यादृशसामानाधिकरण्यमादाय पुरुषव्यवस्थोपपदानस्यान्याय्यत्वात् ।

एवं चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादिप्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरणत्वाभावेन ततः प्रथमापि नोपपद्यते । तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकेन प्रातिपदिकस्य तिङ्समानाधिकरणत्व एव ततः प्रथमाविधानात् । तथा स पचति तौ पचतस्ते पचन्तीत्यादौ तिङन्तस्य कर्तृपदसमानवचनकृत्वनियमोऽपि नोपपद्यते । समानाधिकरणविशेष्यविशेषणपदयोरेव समानवचनकृत्वनियमान् । न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिनाख्यातस्य विवरणात्तस्य यत्ने शक्तिरवधार्यत इति वाच्यम् । तत्र पाकपदेन धातोर्विहित्तिरूपफलार्थकथनेन व्यापारवाचिना च करोतिना तस्य व्यापाररूपार्थकथनेनाख्यातेनैव चाख्यातार्थकथनेन यत्नार्थककरोतिनाख्यातस्य विवरणादिति हेतोरवासिद्धेः । करोतेर्व्यापारवाचित्वं न तु यत्नवाचित्वमित्यभियुक्तैरप्युक्तम्—

व्यापारो भावना सैशोत्पादना सैव च क्रिया ।

कृत्रोऽकर्मकतापत्तेर्नहि यत्नोऽर्थ इष्यते । इति ।

(यदि ? एतेन) कृधातोर्व्यत्नार्थकत्वं विना किं करोतीति यत्नप्रभे पचतीत्युत्तरं नोपपद्यते इत्यपास्तम् । कृत्रः क्रियावाचितया किं करोतीत्यस्य क्रियाप्रभत्वेन यत्नप्रभत्वाभावान् । कृत्रो यत्नार्थकताविरहान् । न चाख्यातस्याश्रये शक्तावाश्रयत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपत्वेन नाना

त्वाच्छक्यतावच्छेदके गौरवमिति वान्यम् । प्रामाणिकगौरवस्यादोष-
त्वात् । भवन्मतेन रथो गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ आख्यातस्याश्र-
यत्वे लक्षणाया आवश्यकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकगौरवस्य त्वयाऽपि दुष्प-
रिहृत्वात् । नहि शक्यतावच्छेदकगौरव दोषो लक्ष्यतावच्छेदकगौरव
न दोष इत्यत्र प्रमाणमस्ति । किं चास्मन्मते आश्रयत्वस्याखण्डोपाधि-
शक्तिरूपत्वेन न गौरवमिति । कर्तृत्वविशिष्टस्य प्रथमतो भासमान-
त्वात् । नत्वतेन कर्तुं कर्त्राख्यातार्थत्व निराकृतमिति बोध्यम् । तथा
सति दर्शितदोषाणां दुर्वारतापत्ते ।

अथवा शक्ति कारकमिति पक्षमाश्रित्य भाष्ये कर्त्राख्यातस्य कर्तृ-
त्वमर्थ इत्युक्तम् । तथा चोक्त हरिणा—

स्वाश्रये समवेताना तद्देवाश्रयान्तरे ।

त्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधन विदु ॥

स्वाश्रये शक्त्याश्रये अर्थात्कर्तारि कर्मणि च समवेताना तथा आश्र-
यान्तरे करणत्वादिशक्त्याश्रयभिन्ने कर्तृत्वशक्त्याश्रये कर्मत्वशक्त्याश्रये
च समवेताना त्रियाणामभिनिष्पत्तौ यत्सामर्थ्यं तत्तत्रियानिष्पत्त्यनु-
कूला कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वादिरूपा शक्तिस्तसाधन कारकमित्यर्थ ।
शक्त्याश्रयस्य कारकत्वेन तद्व्याप्यकर्तृत्वादिना च व्यवहार शक्ति-
शक्तिमनोरभेदविवक्षया । एव च त्व पचसीत्यादौ सामानाधिकरण्यमपि
नानुपपन्नमित्यलमधिनेन ।

अस्येत्यादि अस्य तिङ्शर्थाश्रयस्य । धात्वर्थ इति । यद्यपि सयोगादिरूप
फल व्यापारश्च धातोरर्थस्तथाऽपि कर्त्राख्यातार्थाश्रयस्य स्वनिरूपिताधेय
तासम्बन्धेन व्यापाराश एवान्वयो व्युत्पन्नस्तदाश्रयस्यैव कर्तृत्वादिति
भाव ।

यत्तु—कथ पुनर्ज्ञायतेऽय प्रकृत्यर्थोऽय प्रत्ययार्थ इति प्रागुक्तभूवा
दिसूत्रभाष्याच्चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ सयोगादिरूप फल गम्यादिधातोर
र्थ । व्यापारस्तु कर्तृप्रत्ययार्थ । धात्वर्थफलप्रत्ययार्थव्यापारयोर्जन्यजनक-
भाव ससर्ग । न च तत्र व्यापारस्य कर्तृप्रत्ययार्थताया अम्बुपगमात्
व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशाया पाको भविष्यतीतिप्रयोगस्य, व्यापार-
विगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इति प्रयोगस्य चापत्ति, भावविहितघञा-
दीनामपि व्यापारोऽर्थस्तत्तद्विधिसूत्रे भावपदस्य व्यापारपरत्वात्

पचन्त्यं धात्वर्थानुसृत्यप्रत्ययार्थव्यापाराग्रत्तम् । इत्थं भूषण
 तप्रत्ययार्थव्यापारजन्यधात्वर्थकलाग्रत्वम् । मदीयेति प्रत्यये
 पटः पटनेन संयुज्यते, जातिद्वैतव्यगुणकर्मसु समवेति, एतेनैवेति
 त्यादां धात्वर्थानुसृत्यव्यापाराप्रवृत्तिः संयोगादिमत्तनकृतत्वत्त
 व्यापारवाचित्वाभावाद्धानां न मकर्मकत्वमिति न ह्युक्तम् ।
 जिगमिपति—पिपश्रति—इत्यादौ प्रत्ययस्य व्यङ्ग्यत्वेने
 मन्प्रत्ययानुपपत्तेरपचत्यपि विहित्तिरूपकलानुसृत्यत्वेनेति
 योगप्रमद्गाडिभागरूपकलानुसृत्यपूर्वदेशसंयोगमिति प्रवृत्तिरिति
 प्रयोगप्रसङ्गात् । फलव्यापारयोरुभयोर्धात्वर्थत्वेऽपि मूलप्रत्यये
 लमात्रकीर्तनं तत्कालप्रयोद्देश्यत्वेन प्रधानत्वान्न त्वेनेन व्यङ्ग्यत्वे
 निगद्यतमिति बोध्यम् । तथा सति कारकमूत्रभक्षणयोरेव
 तत्र हि व्यापारस्य धात्वर्थत्वमुक्तम् । तथा हि—अधिग्रहणं च
 ण्डुलावपनैवापकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । अधिग्रहणं च
 तद्वापत्तिर्वर्तते एष प्रधानकर्तुः पाकः एतत्प्रधानकर्तुः कर्तृत्वं श्रे
 ष्ठकं पचतीति कारके सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अत्र व्यापारस्य, भूष
 भाष्ये च फलस्य धात्वर्थत्वाभिधानात् फलव्यापारयोरुभयोर्धा
 वहुभिः मुधीभिरङ्गीकृतमित्यवगन्तव्यम् ।

इति शाब्दबोधप्रकाशिका ।

१ इत्येव शाब्दबोधप्रकाशिकोपस्था ।

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि ऋष्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

- १ श्रीमद्भगवद्गीता प्रथमो गुच्छ. **Bhagav. at-Geeta with 7 commentaries**—आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाकरभाष्य—जयतीर्थविरचितटीकासवलितानन्दतीर्थीय (माध्व) भाष्य—रामानुजभाष्य—पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी—नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता । पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि सुविक्रणानि । मूल्यम् रु. ... ६-०-० ०-७-०
- २ श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयो गुच्छ. **Bhagav. at-Geeta with 8 other commentaries**—निम्बार्कमतानुयायिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका,’ श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता—‘गूढार्थदीपिका,’ श्रीराङ्गरानन्दप्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी,’ श्रीभरस्वामिकृता—‘सुबोधिनी,’ श्रीसदानन्दविरचिन.—‘भाष्यप्रकाशः,’ श्रीधनपतिसूरिविरचिता—‘भाष्योत्कर्षदीपिका,’ देवज्ञपण्डितश्रीसूर्यविरचिता—‘परमार्थप्रपा,’ पूर्णप्रहमतानुसारिश्रीराघवेन्द्रकृत—‘अर्थसंग्रहः’ इत्येताभिर्व्याख्याभिः सहिता । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैः टीकाश्च स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता, वृद्धा मा क्लेशिपतेति । मू. रु. १०-०-० ०-१५-०
- ३ उत्तरगीता **Uttara-Geeta with a commentary**—गौडपादीयदीपिकाह्यव्याख्यायुता । भगवत्पादश्रीशंकराचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुकाचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतेषु व्याह्वयेत्येतावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मूल्यम् रु. ०-३-० ०-०-६
- * श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । **Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries**, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नागेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गवेरपुराधीशस्य

वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायण-
तिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवशीधर-शिवसहा-
याभ्या प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया,
श्रीगोविन्दराजप्रणीतया भूपणारख्यया टीकया च सह
सुदयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।
तच्च सप्तभिः खण्डैः समापयिष्यामः ।

बालकाण्डम् । प्रथम खण्डम् **Bal Kanda**
उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रु.
अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम् **Ayodhya**
Kanda,—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू. रु. 1
अरण्यकाण्डम् । तृतीयखण्डम् । **Aranya**
Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. २
किष्किन्ध्याकाण्डम् । चतुर्थ खण्डम् **Kishki-**
ndha Kanda उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् ।
मूल्यम् रु. २

५ **स्तोत्रमुक्ताहारः—Stotra-muktahar**
containing 256 Stotras अस्मिन्
२५६ स्तोत्राणि सङ्गृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि
स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभित्तथापि न तेखिव्यता
स्तोत्ररत्नाना सग्रहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रिताना
स्तोत्राणा पुस्तकानि काश्यादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन
द्रविणव्ययेन च समासाय तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि
स्तोत्राणि सकल्य्य सशोध्य च तानि भाविकजनाना
कृतेऽत्र समावेशितानि तदाशास्मद्दे भद्रावन्तो जनाः
सफलयिष्यन्ति प्रयत्नमस्माकममुमिति । मूल्यम् रु. 1

संस्कारमयूखः—Samskar Mayu-
kha मीमांसकनीलकण्ठभट्टमुत्तशकरभट्टकृतः । अत्र
गस्काराणा स्वरूप कालः इतिकर्तव्यता वर्णधर्मा आश्रम-
धर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसर निरूपिताः ।
मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसभावनास्यलेषु
क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायानुसर-
णेन च व्याख्यातानि । अन्ते वार्तीयमूत्रानुगारिप्रयो-
गाद्य दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्णप-
दवाक्यत्रंशविपर्ययादिदोषप्रचुरतयाऽऽविभक्तविषयतया

मूल्य मार्गव्ययः

च भृश दुर्बोधो विपरीतबोधकरधासीत् । अस्माभिलु मूल्य मार्गव्ययः
 ग्रन्थकृतेव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य
 पुस्तकमासाद्य विषयाश्च प्रविभज्य शोधने च महान्तमा-
 यासमास्थाय मुद्रितः । मू. द. ०-१२-० ०-१-०

७ आचारमयूखः—**Acharya Mayukha**
 नीलकंठभट्टकृतः । प्रात.स्मरणादिशयनान्तस्याह्निकक्रि-
 याकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थः । मूल्यम् ०-८-० ०-१-०

८ मनुस्मृतिः—**Manu Smriti** कुङ्किभट्टकृत-
 टीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोल्लिखितैरिदानींतनमनुस्मृ-
 तिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमको-
 शेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सूक्ष्मेक्षिक्या सशो-
 धिता च । मू. द. १-८-० ०-३-०

९ विदुरनीतिः—**Vidura-Niti with a**
commentary संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्रा-
 भ्यासिना विशार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. द. ०-४-० ०-१-०

१० वेदान्तरहस्यम्—**Vedanta Rahasya**
 वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतसि-
 द्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषासति-
 सरला प्रौढा च । मूल्यम् द. ०-१-० ०-०-६

११ विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—**Vishisht-**
advaita - Mata-Vijaya-Vada
 नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेयामाक्षे-
 पाधिराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्यं व्यवस्था-
 पितम् । मूल्यम् द. ०-१-० ०-६-०

१२ रघुवंशमहाकाव्यम्—**Reghuvamsha**
With Mallinatha's commen-
tary धीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतसर्जीविन्या-
 ख्यटीकासहितम् । मू. द. ०-१०-० ०-३-०

१३ रघुवंशमहाकाव्यं—**Only First Five Sargus**
of the Same with Commentary मल्लिनाथकृ-
 तटीकोपेतम् । सर्गाः १-५ मूल्यम् द. ०-४-० ०-१-०

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्—**Kumar Sa-**
mbhav with 3 known comm-
entaries कविवरश्रीकालिदासविरचितमिद

सप्तमसर्गपर्यन्तं भट्टिनाथदृत्तसजीविन्या चारिष्यवर्धन- मूल्य मार्गव्ययः
 कृतशिशुहितैपिण्या च संवलित तत आसमाति
 सीतारामदृत्तसजीविन्याञ्जकृत मुललितैरायसाक्षरैर्मुद्रि-
 तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु. १-४-० ०-२-०

१६ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—
**Karikavalee with Siddhanta
 Muktavali and other notes**
 न्यायवैशेषिकदर्शनव्युत्पित्सूना कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
 प्रन्येषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रासिता कारिकावली
 मूर्धाभिपिच्छेत्यत्र न विदुषा वैमत्यं किंतु तत्र दीधि-
 तिकृदुपसृतया विवेकसरण्या सक्षेपतः सूक्ष्मतमानाम-
 र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्यादछानाः,
 इति तेषामुपनारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थले
 ष्वतिविसृता सरला सुबोधा च टिप्पणी पण्डित-जी-
 वरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तथा सहेय दृढतरेषु सुचिक-
 णेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता । सार्धशताभ्यधिकपत्र-
 युतामपीमा सर्वसौलभ्यायाल्पीयस्ता मूल्येन वितरामः ।
 मू. रु. ' १-७-० ०-१-

१६ वैशेषिकदर्शनम्—**Vaisheshika Da
 rshana with several comm-
 entaries** श्रीशंकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रोप-
 स्कार—जयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत—
 विद्युति-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् ।
 मू. रु. ' १-०-० ०-३-

१७ वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—**Vadārtha
 Sangraha First Part** अत्र शेषकृ-
 ष्णकृत स्फोटतत्त्वनिरूपण, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटच-
 न्द्रिका, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसनावाद, वाक्यवाद,
 हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पत्र प्रन्याः सक-
 लिताः । पण्डिताना प्रौढछात्राणा च बहुतरमुप
 कारकः । मू. रु. १-६-० ०-०-१

१८ वादार्थसंग्रहः (द्वितीयोभागः)—**Second Part**
 अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पट्टारकविवेचनम्,

- जयरानभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एव- मूल्यं मार्गव्ययः
 कारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. ङ.... ०-६-० ०-०-६
- १९ न्यायबिन्दुः—**Nyayabindu** पूर्वमीमां-
 सायाः अधिकरणार्थमप्राहको ग्रन्थः । तत्सदुपाख्यभट्ट-
 वैद्यनाथकृतः । टिप्पणीसहितः । मू. १-४-० ०-२-०
- २० महाभागवतम्—**Maha Bhagavata**
 देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
 काल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवता-
 रचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
 पवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
 गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरण भगवतीगीता ललितासहस्र-
 नाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्ध-
 पञ्चसाहस्री सहितैयम् मू. ङ... .. २-०-० ०-३-०
- २१ तैत्तिरीयोपनिषत्—**Taittiriya-Upa-**
nishat श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येगानन्दगि-
 रिकृतटीकायुतेन तैत्तिरीयवियाप्रकाशेन च सहिता ।
 मू. ङ.... .. १-०-० ०-२-०
- २२ दशरूपकम्—**Dasha Rupaka** नाट्य-
 शास्त्र धनञ्जयविरचितमवलोकसहित पद्मनदीयपण्डित-
 सुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभात्यव्याख्यासहित च । मू. ङ. १-०-० ०-२-०
- २३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—**Brahma Sutra Vri-**
tti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
 कृता । मू. ङ. ०-१२-० ०-२-०
- २४ चन्द्रालोकः—**Chandraloka with**
a commentary श्रीरीयूपवर्षत्रयदेवकवि-
 विरचितोऽलङ्कारग्रन्थः । पायगुण्डोपाह्ववैद्यनाथ (बालभट्ट)
 विरचितरमाख्यव्याख्यासहित. मू. ङ. ०-८-० ०-०-०
- २६ महाभारतविराटपर्व—**Mahabharata-**
Virata Parvan with eight
commentaries नीलकण्ठकृतभारतभावदीप-
 अर्जुनमिथकृतदीपिका—चतुर्भुजमिथकृतप्रकाश—सर्व-
 शनारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रका-
 शिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थमञ्जरी—विपमपदविवरण—

सप्तमसर्गपर्यन्तं मञ्जिनाथकृतसजीविन्या चारिभ्यवर्धन मूल्य मार्गत्रय
कृतशिष्टहितैपिण्या च सवलित तत आगमासि
सीतारामकृतसजीविन्याऽलकृत मुललितैरायसाक्षरैर्मुद्रि
तमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् ६ १-४-० ०-२-०

१५ कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—

Karikavalee with Siddhanta

Muktavali and other notes

न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पत्सूना कृते प्रणीतेषु प्रकरण-
प्रत्येषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रामिता कारिकावली
मूर्धाभिपित्तेत्यत्र न विदुषा वैमत्य किंतु तत्र दीधि
तिहृदुपनृतया विवेकसरण्या सक्षेपत सूक्ष्मतनानाम
र्थानामुपनिबद्धतया प्राय सिद्धान्ति नव्यादृष्टाना,
इति तेषामुपनारायास्माभि प्राय सर्वेषु विषमस्थले
ष्वतिविसृता सरला मुबोधा च टिप्पणी पण्डित-जी-
वरामशास्त्रिभि कारयित्वा तथा सहेय दृढतरेषु मुचिक-
णेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता । सार्धशताभ्यधिकपत्र
युतामपीमा सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितराम ।

मू. ६ ०-७-० ०-१-

१६ वैशेषिकदर्शनम्—Vaisheshika Da

rsbana with several comm.

entaries श्रीशंकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रोप-

स्कार—जयनारायणतर्कप्रधाननभट्टाचार्यप्रणीत—

विद्युति-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् ।

मू. ६ २-०-० ०-३-

१७ वादार्थसंग्रहः (प्रथमो भाग)—Vadārtha

Sangraha First Part अत्र शेषक

णकृत स्फोटतत्त्वनिर्हण, धीकृष्णमौनिकृता स्फोटच-

न्द्रिका, गोडबोलेकृत प्रातिपदिकसंज्ञावाद, वाक्यवाद,

हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्था सक

लिता । पण्डिताना प्रौढच्छानाणा च बहुतरमुप

कारक । मू. ६ ०-६-० ०-०-६

१८ वादार्थसंग्रहः (द्वितीयोभाग)—Second Part

अत्र भवानन्दसिद्धान्तवागीशकृत पट्टारकविवेचनम्,

- जयरामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एव- मूल्यं मार्गव्ययः
कारवादधेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. रू.... ०-६-० ०-०-६
- १९ न्यायबिन्दुः—**Nyayabindu** पूर्वमीमां-
सायाः अधिकरणार्थनंप्राहको ग्रन्थः । तत्सदुपायभट्ट-
वैयनाथकृतः । टिप्पनीसहितः । मू. ... १-४-० ०-२-०
- २० महाभागवतम्—**Maha Bhagavata**
देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महा-
काल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवता-
रचनुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थान च प्रधानतयो-
पवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरित स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरण भगवतीगीता ललितासहस्र-
नाम शिवसहस्रनामादयश्च विषया निरूपिताः । सार्ध-
पञ्चसाहस्री सहितेयम् मू. रू.... २-०-० ०-३-०
- २१ तैत्तिरीयोपनिषत्—**Taittiriya-Upa-**
nishat श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगि-
रिऋतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च सहिता ।
मू. रू.... १-०-० ०-२-०
- २२ दशरूपकम्—**Dasha Rupaka** नाट्य-
शास्त्र धनञ्जयविरचितमवलोकसहित पद्यनदीयपण्डित-
मुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. रू. १-०-० ०-२-०
- २३ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—**Brahma Sutra Vri-**
tti अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. रू. .. ०-१२-० ०-२-०
- २४ चन्द्रालोकः—**Chandraloka with**
a commentary श्रीपीयूषवर्षजयदेवकवि-
विरचितोऽलंकारग्रन्थः । पायगुण्डोपाह्ववैयनाथ (बाळभट्ट)
विरचितरमाख्यव्याख्यासहितः मू. रू. ... ०-८-० ०-०-०
- २५ महाभारतविराटपर्व—**Mahabharata-**
Virata Parvan with eight
commentaries श्रीलक्ष्मणकृतभारतभाष्यदीप-
अर्जुनमिश्रकृतदीपिका—चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकाश—सर्व-
ज्ञानारयणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रका-
शिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थमञ्जरी—विपमपदविवरण—

- वादिराजतीर्थविरचितलक्षाभरणेत्यष्टीकोपेत त्रिपुलपाठ- मूल्य
भेदमहित च । मू. रू. ३-८-० ०-६-
- २६ चन्द्रकान्त Chandrakanta (Hindi)
(वेदान्त ज्ञानका मुखग्रन्थ) प्रथम भाग. यह वह
ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भ्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका
एकात प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि बम्बई प्रान्तके
प्रसिद्ध साप्ताहिक 'गुजराती' पत्रके मुख्य-आद्य
संपादक गुजराती भाषाने सुविख्यात लेखक, अनेक
ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तधुरीण, सारासारविवेकप्रवीण,
वैद्यकुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम
देसाईके शुद्ध हृदयमें दैदीप्यमान प्रबोधरत्न-
भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है.
किं. रू. २-८-० ०-४-
- २७ युक्तिप्रकाश-Yukti Prakasha (Hi-
ndi) विचारसागरका कर्ता साधु श्रीनिधलदासजीने
किया हुआ यह ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें
वेदान्तका ३९ सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध
किये गये हैं. निधलदासजी वाणी सब जिज्ञासुलो-
कोंको ज्ञात होनेसे विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत है
नहीं. और जिज्ञासुलोकोंको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है.
पकी जिल्द और अच्छा बागज. १-०-० ०-२-
- नोंध—ही. पी. खरच जुदा पडेगा.

'गुजराती' मुद्रणालय-अधिपति: ।

कोट सर्कल सासून विल्डिंग-मुंबई.